

ESKİ UYGURLARDA BUDİST KÜLTÜRLE İLGİLİ KİŞİ ADLARI ÜZERİNE

Hatice Kübra ÇELİK*

Ayşe Melek ÖZYETGİN**

Özet

Kişi adları bir toplumun sosyo-kültürel hayatını, dinî anlayışını, çevre kültürlerle etkileşimlerini, geçirdiği değişim ve dönüşümleri yansıtan en güzel göstergeler olarak o toplumun hafızası niteliğinde sözcüklerdir. Tarihî kişi adları ise toplumların tarihinin ve kültür tarihinin aydınlatılmasında ayrıca bir öneme sahiptir. 840'ta Uygur İmparatorluğu dağıldıktan sonra göç ettikleri Turfan ve Kansu bölgelerinde Budizmi benimseyip yüksek bir Budist kültür inşa eden Uygurlar bu alanda önemli eserler de ortaya koymuşlardır. Uygurlarda Budist terminolojinin oluşmasında Sanskritçe, Soğdça, Toharca, Çince gibi dillerin etkisi büyüktür. Bu çalışmada da Turfan Uygurlarına ait önemli kaynaklar niteliğinde olan sivil belge külliyyatında (10-14. yüzyıl) yer alan Sanskritçe kökenli Budist kavramlarla ilgili kişi adları incelenecektir. Bu kavramların Budist literatürde taşıdığı anlamlar ve yer aldıkları belgelerde kişi adı olarak kullanılış özellikleri üzerinde durulacaktır. Böylece eski Türk ad verme geleneği ve Eski Uygurlarda Budizm etkisi konuları kişi adlarında yer alan Sanskritçe Budist kavramlar üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Turfan Uygurları, Budizm, kişi adları, ad verme geleneği, Uygur sivil belgeleri

ON PERSONAL NAMES RELATED TO BUDDHIST CULTURE AMONG OLD UIGHURS

Abstract

Personal names serve as linguistic reflections of a society's socio-cultural life, religious worldview, interactions with neighboring cultures, and the changes and transformations it undergoes. As such, they represent the collective memory of a community. Historical personal names, in particular, hold great significance for illuminating both general and cultural history. After the dissolution of the Uighur Khaganate in 840, the Uighurs who migrated to the Turfan and Gansu regions adopted Buddhism and built a highly developed Buddhist culture, producing numerous significant works in this domain. The formation of Buddhist terminology among the Uighurs was heavily influenced by languages such as Sanskrit, Sogdian, Tocharian, and Chinese. This study examines personal names derived from Buddhist concepts of Sanskrit origin found in the corpus of civil documents (10th–14th centuries), which serve as important sources related to the Turfan Uighurs. The meanings of these concepts in Buddhist literature and their functional use as personal names in the relevant documents are explored. Through this analysis, the study aims to

* Arş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü e-posta: hkubraay@kmu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4789-6150

** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü e-posta: ozyetgin@gmail.com ORCID: 0000-0002-0547-1069

shed light on the traditional Turkic naming practices and the influence of Buddhism among the Old Uighurs by focusing on the Buddhist Sanskrit terms embedded in personal names.

Key Words: Turfan Uighurs, Buddhism, personal names, naming tradition, Uighur civil documents

Giriş

Ad bilimi (onomastics) dil biliminin adlar, özellikle kişi adları üzerinde duran ve onları köken bilgisi, tarihî gelişimi, dil ve kültür sorunları yönüyle inceleyen bilim dalıdır. (Türk Dil Kurumu, 2009, 21) Ad bilimi canlıların, nesnelerin, kavramların, çevremizde görüp algıladığımız her şeyin adıyla ilgilenen bir bilim dalıdır. Özel adlar dil bilimciler, sosyologlar, halk bilimciler ve hukukçuların kendi çalışma alanları içerisinde ele alıp incelediği çok yönlü bir alandır. Ad biliminin incelediği alanlara göre çeşitli alt dalları vardır ve bunlar kişi adları bilimi (anthroponymy), yer adları bilimi (toponymy), dağ adları bilimi (h/oronymy), su adları bilimi (hydronymy) şeklinde isimler alır. (Sakaoğlu, 2001, 9-11) D. Aksan’a göre bu alandaki dil çalışmaları iki grupta toplanır: 1. Herhangi bir kavramdan hareket edilerek bu kavramın bir dilde nasıl anlatım bulunduğunu, anlatımda rol oynayan etkenleri inceleyen ses-kavram ilişkisine önem veren bilim dalıdır. Buna geniş adbilim denir. 2. Özel adları köken bilgisi, ve tarihî gelişmesi yönüyle, çeşitli dil ve kültür sorunları yönüyle inceleyen bilimdir. (Aksan, 2009, 32)

Toplumlarda ad verme geleneği ve kişi adları o toplumun sosyo-kültürel hayatını, dinî anlayışını, çevre kültürlerle etkileşimlerini, geçirdiği değişim ve dönüşümleri yansıtan en güzel göstergeler olarak o toplumun hafızası niteliğinde sözcüklerdir. Tarihî kişi adları ise toplumların tarihinin ve kültür tarihinin aydınlatılmasında ayrıca bir öneme sahip söz varlığı hazineleridir.

Eski Türk çağında yerleşik kültürün en önemli temsilcilerinden olan Koço / İdikut / Turfan Uygurları 745’te kurulan Uygur Devleti’nin 840 senesinde Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla 850’den 1250’li yıllara kadar hâkim olacakları Turfan Havzası’na göç etmişlerdir. Uygurların bir kısmı ise Kansu bölgesine yerleşmiştir. (Çandarlıoğlu, 2004, 13; Günay & Güngör, 2021, 157, 161; İzgi, 1987, 40-41; Klimkeit, 2009, 97; Porció, 2022, 175; Wilkens, 2021b, 106) Buralarda siyasi bakımdan ciddi bir varlık gösteremeseler de din, kültür, sanat, edebiyat, günlük yaşam ve şehirleşme bakımdan ciddi bir gelişme göstermişlerdir. (Tezcan, 1984, 153) Uygurların Budizmle temaslarıyla ilgili 7. yüzyıl gibi daha erken devirlere işaret edilse de Uygurların esasen Budizmi kabulleri onların 840’ta bulundukları bölgeden göç ederek yerleştikleri Kansu ve Turfan bölgelerinde gerçekleşmiştir. Her iki bölge de Budizmin bölge halkı tarafından yoğun olarak kabul edildiği ve yaşandığı yerlerdir. Uygurlar bölgede yerleşik bulunan Budist inanç ve kültürden etkilenmişlerdir. (Wilkens, 2021b, 108) 998’de Kansu Uygurlarının hükümdarı, 1008’de ise Gaochang Uygurlarının hükümdarı Budizme geçer. (Porció, 2022,

178) 10. yüzyılda Koço şehrine gelen Wang Yen-te'nin bildirdiğine göre bölgede elli kadar Budist manastırı ve Budist metinlerle dolu bir kütüphane bulunmaktadır ve ancak bir adet Maniheizt manastır kalmıştır. (İzgi, 1989, 60-62) 1212'de Koço Uygur Devleti'nin Moğol Devleti'ne katılması ile Budist Türk kültürü Moğolları da etkiler, Uygur bahşıları aracılığıyla Moğollar arasında da Budizm yayılır. (Günay & Güngör, 2021, 163; Porció, 2022, 184; Wilkens, 2021b, 132; Zeren, 2021, 693) 15. yüzyıldan itibaren Turfan bölgesinde Budizm'in yerini İslamiyet almaya başlar. Turfan Uygurları'nın İslamiyet'e yönelmesiyle Budizm sadece Kansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurlar arasında kalmış olmalıdır. (Klimkeit, 2009, 102) Budizmi kabul eden Uygurlar önemli Türk Budist edebiyatı eserleri ortaya koymuşlardır. Uygurlarda Budist terminolojinin oluşmasında Sanskritçe, Sogdça, Toharca, Çince gibi dillerin de etkisi büyüktür.

Bu çalışmada Koço / İdikut / Turfan Uygurlarına ait önemli kaynaklar niteliğinde olan sivil belge külliyyatından (10-14. yüzyıl) derlenen Budizme ait dinî kavramlarla ilgili Sanskritçe kökenli özel kişi adları incelenecektir. Bu belgeler Yamada, Moriyasu, Matsui, Tuguşeva ve Jingwei gibi çeşitli araştırmacıların toplu neşir çalışmalarından edinilen çeşitli metinlerdir ve esengü bitigler “esenlik mektubu”, sözleşme metinleri, vergi toplama, vergilere itiraz etme, ödeme makbuzları, özel harcamaları kapsayan aile kayıtları, vergi ve nüfus sayımlarına esas teşkil eden aile beyannameleri gibi içeriklere sahiptir. Bu belgelerde tespit edilen Budizm kavramlarıyla ilgili Sanskritçe kökenli kişi adları Budist literatürde taşıdığı anlamlar ve yer aldıkları belgelerde kişi adı olarak kullanılış özellikleri yönüyle incelenecektir. Böylece eski Türk ad verme geleneği ve Eski Uygurlarda Budizm etkisi konuları kişi adlarında yer alan Sanskritçe Budist kavramlar üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Eski Uygur toplumunda ad verme geleneğinin din ve inanç dünyası bağlamında arka planı incelenmeye çalışılacaktır.

Eski Uygurların da içinde bulunduğu Eski Türklerde kişi adları önem atfedilen, özellikli sözcüklerdir. Türklerde kötü ruhları aldatarak çocuğun yaşaması için ya da doğacak çocuğun kız değil erkek olması için kullanılan isimler bir dileği, niyeti ifade etmektedir. Bu isimle birlikte o duanın gerçekleşeceği düşüncesi vardır. Eskiden kutsal sayılan, saygı duyulan ve korkulan varlıkların isimlerinin dile getirilmesi yasaklanmış çünkü adı anılan varlığın gelerek kendilerine zarar verebileceğine inanılmıştır. İsim bir çağırmadır. Bu nedenle bu varlıklar başka isimlerle anılırlar. Bunlar Eski Türklerde isimlendirmelere bir güç atfedildiğini göstermektedir. Ayrıca Eski Türklerde bir isme sahip olabilmek için çaba sarf etmek gerekmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde bir oğlan baş kesmezse kan dökmezse adının konmayacağı belirtilmektedir. Eski Yakutlarda da çocuğa küçüklüğünde verilen ad gerçek ad sayılmamakta, gerçek ad yay çekip ok attıktan sonra verilmektedir. Altay ve Yenisey Türkleri'nin destanlarından anlaşıldığına göre bayağı adamların özel adlarının olmadığı, yalnız kabilesinin adını taşıdığı görülmektedir. Gerçek ad almak için kahramanlık göstermek gerekmektedir. (İnan, 2023, 176) Türklerde isim hakkı kazanan çocuğa isminin konması da bir

toy ve törenle gerçekleştirilmektedir. Çocuklara ad koymak için büyük törenler yapılmakta ve bu törenlere komşu beyler çağrılmaktadır. (Günay & Güngör, 2021, 92; Ögel, 2020, C. 2, 16) Ayrıca çeşitli kaynaklarda çocuğa ismin ulu kişi görüntüsünde Tanrı tarafından ya da Korkut-Ata, Hızır gibi ulu bilgiler tarafından (İnan, 2023, 174-175; Ögel, 2020, C. 2, 117-119) konulduğuna dair kayıtlar vardır. Altay destanlarının kahramanları da adlarını tanrılardan, ruhlardan alırlar. Müslüman Kırgız destanlarında ise peygamber, ak sakallı evliyalar ad verirler. Manas'ın adını dört peygamber hoca, Manas'ın oğlunun adını ise ak sakallı bir eren verir. (İnan, 2023, 176) Özetle Eski Türklerde ad alma konusu ad almaya hak kazanma, adın törenle verilmesi, ad veren kişinin özel insanlar oluşu gibi yönleriyle belirli aşamaları ve uygulamaları olan, önem atfedilen bir husus olmuştur.

Eski Türk geleneği içerisindeki Uygurlarda da kişi adına atfedilen bu güç dolayısıyla çocuğu kötü ruhlardan koruyup kollayacak ya da çocuğun ileriki hayatında sahip olması istenen mutluluk, başarı, zenginlik, saygınlık, iyi huyluluk gibi özellikleri ifade eden isimler tercih edilmiştir. Zaman içerisinde Türklerin benimsedikleri çeşitli inançlar da isimlendirmelerde etkili olmuş, İpek Yolu'nun getirdiği çok kültürlü ortamda bulunan Turfan Uygurlarında Eski Türk inanç sisteminin yanı sıra Budizm, Manihaizm, Hristiyanlıkla ilgili kişi adları da yer almıştır. Bu çalışmada da Eski Uygurlarda Budizm etkisinde konulan kişi adları Budist kavramlar üzerinden incelenecektir.

1. Budist Uygur Kişi Adları

Bu bölümde sivil belgelerden derlenen alfabetik düzende sıralı kişi adlarının *Kişi Adı [Cinsiyet] | kişi adının yer aldığı belgenin kodu, belgenin çeşidi, (varsa) taşıdığı ünvan* şeklinde gösterimi yapıldıktan sonra sözcüğün sözlük anlamı ve Budist gelenekte taşıdığı anlamlar hakkında bilgi verilecek, sonrasında sözcüğün filolojik yönden kişi adı olarak kullanımı incelenecektir.

1.1. Adana “Budizmde yedinci bilinç”

Adana [E] | U 5248, sözleşme; [E] | *U 9168 II, buyruk-yönetmelik

<< Sank. *ādāna* “(var oluş ve dünyevi şeyler için) kavrayan, tutunan; Budizmde yedinci bilincin adı” (bk. Edgerton, 1993, 93; HWAU 7 *adan*; Monier-Williams, 1986, 136; UW 1977, 54 *adira*)

Uygur sivil belgelerinde Sanskritçe kökenli *Adana* ismi iki belgede geçmektedir.

1.2. Amrta “ölümsüzlük, ölümsüzlük içeceği”

Amrta [E] 14. yy. ortası | U 5514 + *U 9246, buyruk-yönetmelik | **Amrada Kaya [E]** | U 5937, KKL

< Sank. *amrta* “ölümsüzlük, ölümsüzlük içeceği” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 37; DTSI 42 *amrta*; Keown, 2003, 11; Monier-Williams, 1986, 82; UW 1977, 118 *amrta*)

Sanskritçe kökenli *amrta* sözcüğü Hint mitolojisinde tanrıların ölümsüzlük bahşeden içeceğidir. Amrta tatlı olduğu için Buda’nın öğretilerine bir benzetme unsuru olarak da kullanılır. Sözcük nirvananın “ölümsüz” anlamında eşanlamlısı ya da sıfatı olarak da kullanılmaya başlanır. Çünkü nirvanaya ulaşan kişi doğum ve ölüm döngüsünden kurtulmuş olacaktır. Bazı tantrik uygulamalarda meditasyon yapan kişi, başın tepesinde öğretmen veya tanrıdan inen bir amrta akışı hayal eder. Bu akış vücuda iner ve sıkıntıları, daha önceki olumsuz eylemlerden kalan izleri giderir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 37; Keown, 2003, 11)

Uygur sivil belgelerinde *amrta* sözcüğü tarihi tespit edilebilen belgelerden 14. yüzyıla ait bir belgede kişi adı olarak tanıklanmaktadır. Bu isim hem tek ögeli hem de iki ögeli şekilde kişi adı oluşumunda yer almaktadır. U 5937 kodlu belgede kendisinden sonra gelen *kaya* sözcüğü ile kişi adı oluşturmuştur. *Kaya* kişi adı özellikle ikili isimlerde Eski Uygur sivil belgelerinde sıkça tercih edilen bir isimdir. *Amrta* ismi Uygurca belgelerde geçtiği her iki örnekte de erkek adını karşılamaktadır. Sözcük *amrta* ve *amrada* imlalarıyla kişi adlarında yer almaktadır.

1.3. Aryadas “soyluların kölesi, hizmetkârı; Buda’nın kölesi, hizmetkârı”

Aryadas [E] 13-14.yy. | U 5941 / I, mektup (Budist, ticari), A. [*ayagka tegimlig*]

<< Sank. *āryadāsa* “soyluların kölesi, hizmetkârı; budanın kölesi, hizmetkârı” (bk. HWAU 70; Moriyasu, 2019, 61; UW, 1977, 294-295) < Sank. *ārya* “soylu, asil, saygın, şerefli kişi; sadık kişi; ülkesinin dinine göre yaşayan kişi; usta; Buddha; Budizmin dört temel gereçeği üzerine düşünülmüş ve buna göre yaşayan kişi ” (bk. Monier-Williams, 1986, 152) + Sank. *dāsa* “köle, hizmetçi” (bk. HWAU 180; Monier-Williams, 1986, 477)

Eski Uygurlarda 13-14. yüzyılda kişi adı olarak tanıklanan *Aryadas* sözcüğü iki Sanskritçe ismin bir araya gelerek oluşturduğu birleşik sözcük şeklindedir. Sanskritçe *āryadāsa* sözcüğünden Türkçeye geçen bu isim Uygurcada *Aryadas* şeklinde, son seste ünlü düşmesi hadisesi ile birlikte görülmektedir. Bu isim Uygurlarda *ayagka tegimlig* ünvanlı bir Budist bir din adamının adını

karşılacaktır. Bu “Budist üstat için onursal ünvan, saygıdeğer” anlamına gelmektedir. (ED 270a; UW 1977, 294-295; Rybatzki, 2006, 50-52)

1.4. Aryamtiri “soylunun, Buda’nın arkadaşı?”

Aryamtiri [E] | Mainz 684, karışık

< Sank. *ārya* “soylu, asil, saygın, şerefli kişi; sadık kişi; ülkesinin dinine göre yaşayan kişi; usta; Buddha; Budizmin dört temel gereçeği üzerine düşünmüş ve buna göre yaşayan kişi” (bk. Monier-Williams, 1986, 152)

Eski Uygur sivil belgelerinde bir kez kişi adı olarak geçen sözcük Sanskritçe kökenli *ārya* sözcüğüyle ilgilidir. P. Zieme’ye göre sözcük *ayumitri* / *aryamitri* şeklinde okunmalıdır. Bu durumda sözcüğün ikinci parçası Sanskritçe *mitra* “arkadaş; bir tanrının adı” sözcüğüyle ilgili olmalıdır. (Edgerton, 1993, 432; Monier-Williams, 1986, 816) Eski Uygur sivil belgelerinde bu sözcükle oluşturulmuş *Salamitri* kişi adı da bulunmaktadır.

1.5. Aryaşiri “Buda’nın ışığı, parlaklığı, görkemi; kutsal Buda / saygın asil”

Aryaşiri [E] | U 5253, sözleşme (borç); [E] | *U 9292, buyruk-yönetmelik

<< Sank. *āryaśrī* “Buda’nın ışığı, parlaklığı, görkemi” < Sank. *ārya* “soylu, asil, saygın, şerefli kişi; sadık kişi; ülkesinin dinine göre yaşayan kişi; usta; Buddha; Budizmin dört temel gereçeği üzerine düşünmüş ve buna göre yaşayan kişi” (bk. Monier-Williams, 1986, 152) + Sank. *śrī* “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” (bk. Edgerton, 1993, 535 *ś(i)rī*; Monier-Williams, 1986, 1098 *śrī*)

Uygur sivil belgelerinde yer alan *aryaşiri* sözcüğü iki belgede erkek adı olarak tanıklanmıştır. Bu isim iki Sanskritçe sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu birleşik bir sözcük şeklindedir. *Arya* sözcüğünden sonra gelen *śrī* “1. karıştırmak, kaynaştırmak, pişirmek 2. yakmak, alev almak, ışık vermek, yaymak” fiil kökünden “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” gibi anlamlara gelmektedir. (Monier-Williams, 1986, 1098) *Śrī* sözcüğü Budist terminolojide “kuzeydeki bir devakumārikā’nın adı; Indra’nın 4 kızından birinin adı; Bodhi ağacının 8 tanrısından birinin adı; Buda Maṅgala’nın annesinin adı; Śiri-jātaka’da brahmanın kızının adı” olarak kullanılmıştır. (Edgerton, 1993, 535) Sözcük Budist tanrıların, saygın kişilerin, kutsal nesnelerin isimlerinin önünde “kutsal, mukaddes, saygın” anlamı vermek için ve kişi adlarının sonunda saygı ifadesini karşılamak için kullanılır. (Edgerton, 1993, 535; Monier-Williams, 1986, 1098)

1.6. Biryadaz “mertliğin hizmetkârı”

Biryadaz [E] | U 6116, çeşitli

<< Sank. **vīryadāsa* “mertliğin hizmetkârı” < Sank. *vīrya* “erkeklik, yiğitlik, kahramanlık” (bk. Edgerton, 1993, 497-498 *vīrya*; Monier-Williams, 1986, 1006 *vīrya*) + Sank. *dāsa* “köle, hizmetçi” (bk. HWAU 180; Monier-Williams, 1986, 477)

Biryadaz kişi adı Uygur sivil belgelerinde bir kez geçer ve erkek adı olarak kullanılmaktadır. Bu isim Sanskritçe iki sözcükten oluşan birleşik bir sözcüktür. Sanskritçe *vīryadāsa* sözcüğünden alıntılanan bu isim Uygurcada söz başında v- > b- değişikliği, sözcük sonunda ünlü düşmesi ve -s > -z hadiseleriyle *biryadaz* şeklinde yer almaktadır.

1.7. Bodi “aydınlanma, uyanma”

Açbodı [E] | SI Kr I / 420, aile arşiv kaydı, B. [şila]

< Tü. *āç* “aç, açlık” (bk. ED 17a; Tekin, 1995, 171) + Soğd. *pwδ’y ~ pwδy* < Sank. *bodhi* “aydınlanma, uyanma, erme, mükemmel bilgi, bilgelik, bir Buda tarafından elde edilen nitelik; altında mükemmel bilginin elde edildiği ve bir kişinin Buda olduğu bilgelik ağacı, kutsal incir ağacı” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 129; Edgerton, 1993, 402; HWAU 183 *bodi*; Keown, 2003, 36; Monier-Williams, 1986, 734)

Sanskritçe kökenli *bodhi* sözcüğü “uyanış, aydınlanma, döngüsel yeniden doğuştan kurtulmayı sağlayan mükemmel bilgi” anlamlarına gelmektedir. Buddha tarafından 35 yaşındayken Bodhi ağacının altında otururken deneyimlenmiştir. Yüce bilgiye uyanmayı ifade eder. Dört asil gerçek doğru şekilde kavrandığında elde edilecektir: acı çekmenin gerçeği (*duḥkha*), acı çekmenin nedeninin gerçeği (*samudaya*), acı çekmenin sona ermesinin gerçeği (*nirodha*), acı çekmenin sona ermesine giden yolun gerçeği (*mārga*). Bodhi üç ayrı türdedir. Mahāyāna dinî anlayışlarında merkezî bir yere sahiptir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 129; Keown, 2003, 36)

Uygur sivil belgelerinde *bodi* sözcüğü *Açbodı* isminde birleşik sözcük biçiminde yer almaktadır. Budist bir erkek adıdır. Kendisinden sonra gelen *şila* ünvanıyla birlikte kullanılmıştır. Bu ünvan Sanskritçe *śilavanti* ünvanının kısaltılmış biçimi olup Budist din adamları ve üstün erdem sahibi inananlar için kullanılmaktadır. (Moriyasu, 2019, 229)

1.8. Budasin “Buda’nın ordusu, askeri”

Budasin [E] | SI Uig. 15, sözleşme (köle satış) || **Budasın Buka [E]** | İstanbul 6, sözleşme; [E] 14. yy. ortası | K 7719, buyruk-yönetmelik

†→ budasen << Sank. *buddhasena* “Buda’nın ordusu, askeri” (bk. HWAU 195) < Sank. *Buddha* “aydınlanmış kişi” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr. 2014, 148-149; Edgerton, 1993, 400; Keown, 2003, 42; Monier-Williams, 1986, 733) + Sank. *senā* “ok; ordu, silahlı kuvvet; İndra’nın karısının adı; Sambhava’nın annesi” (bk. Monier-Williams, 1986, 1246)

Sanskritçe kökenli *Budasin* kişi adı Uygur sivil belgelerinde üç belgede yer almaktadır ve tarihi tespit edilebilen bir belgeye göre 14. yüzyılda kişi adı olarak tanıklanmaktadır. Sözcük hem tek ögeli hem iki ögeli biçimde kişi adı oluşturmaktadır. Kendisinden sonra gelen Türkçe *Buka* ismiyle birlikte iki ögeli kişi adı kuruluşunda da yer almaktadır. *Budasin* ismi Sanskritçe iki sözcükten oluşan birleşik bir sözcüktür. *Senā* Sanskritçede hem kişi adı hem cins isim olarak kullanılan bir sözcük olup ayrıca Sanskritçe kişi adlarında bir ek veya ünvan olarak da kullanılmaktadır. (Monier-Williams, 1986, 1246) Sözcük Türkçeye -e- > -i- ses hadisesiyle geçmiştir.

1.9. Budaşiri “Buda’nın ışığı, parlaklığı, haşmeti”

Budaşiri [E] | U 5245, sözleşme, *B. [bahşı]*; [E] | U 5244, sözleşme; [E] | U 5305, çeşitli metin, *B. [bahşı]*

<< Sank. **Buddhaśrī* “Budist bir alimin adı” (bk. HWAU 195; Monier-Williams, 1986, 733) < Sank. *Buddha* “aydınlanmış kişi” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr. 2014, 148-149; Edgerton, 1993, 400; Keown, 2003, 42; Monier-Williams, 1986, 733) + Sank. *śrī* “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” (bk. Edgerton, 1993, 535 *ś(i)rī*; Monier-Williams, 1986, 1098 *śrī*)

Bu kişi adı, Sanskritçe *buddha* ve *śrī* sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. *Buda*, uyanmak anlamına gelen Sanskritçe *budh* kökünden gelir. “Uyanmış kişi, aydınlanmış kişi” anlamıyla aydınlanmaya (bodhi) ulaşmış olanların sıfatıdır. Cehaletin uykusundan uyanmış, bilincini tüm bilgileri kapsayacak şekilde açmış kişi şeklinde açıklanmıştır. Terim Eski Hindistan’da birçok farklı dinî grup tarafından kullanılmıştır ancak en çok Gautama ve takipçileriyle ilişkilendirilmiştir. Tüm arzuları ortadan kaldırdıkları için var oluş döngüsünden (saṃsāra) kurtulmuşlardır, tekrar doğmayacaklardır. Theravāda Budizmine göre Buda derin bir ruhsal dönüşüm geçirmiş bir insandır. Mahāyāna düşüncesinde ise bunun aksine Buda kavramı farklı biçimlerde düşünülür. Buda’nın üç beden doktrininden (trikāya) söz edilir. Buna göre Buda zaman zaman insan formunda kendini gösteren kozmik bir varlıktır. Bir Buda’nın önemli

bir işlevi dharma'yı açıklayarak başkalarını kurtuluşa götüren bir öğretmen gibi davranmaktır. Tüm Budist ekolleri geçmişte birçok Buda olduğu gibi gelecekte de birçok Buda olacağına inanır. Ancak bir çağda birden fazla Buda olamaz. Günümüzün Budası Siddhartha Gautama'dır. (Buswell Jr. & Lopez Jr. 2014, 148-149; Keown, 2003, 42) *Budaşiri* sözcüğünün ikinci unsuru *śrī* sözcüğü ise “1. karıştırmak, kaynaştırmak, pişirmek 2. yakmak, alev almak, ışık vermek, yaymak” fiil kökünden “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” gibi anlamlara gelmektedir. (Monier-Williams, 1986, 1098) *Śrī* sözcüğü Budist terminolojide “kuzeydeki bir devakumārikā'nın adı; Indra'nın 4 kızından birinin adı; Bodhi ağacının 8 tanrısından birinin adı; Buda Maṅgala'nın annesinin adı; Śiri-jātaka'da brahmanın kızının adı” olarak kullanılmıştır. (Edgerton, 1993, 535) Sözcük Budist tanrıların, saygın kişilerin, kutsal nesnelerin isimlerinin önünde “kutsal, mukaddes, saygın” anlamı vermek için ve kişi adlarının sonunda saygı ifadesini karşılamak için kullanılır. (Edgerton, 1993, 535; Monier-Williams, 1986, 1098)

Uygur sivil belgelerinde *Budaşiri* kişi adı üç belgede tanıklanmaktadır ve Budist bir erkek adını karşılamaktadır. İki belgede ise isim bahşı ünvanı ile birlikte kullanılarak Budist din adamlarının ismini karşılamıştır. Bahşı sözcüğü Çince *po-shih* “öğretmen, üstat” sözcüğünden alıntılanan Budist bir ünvandır. (ED 321a; HWAU 138; TMEN II, 271-277; Moriyasu, 2019, 211; Rybatzki, 2006, 222-226)

Budist kaynaklarda Buddhaśrīgarbha bir Bodisatvanın adı olarak geçmektedir. (Edgerton, 1993, 401; Monier-Williams, 1986, 734)

1.10. Buyan “erdem”

Buyan [E] | *U 9241, buyruk-yönetmelik, B. t[...]; [E] 14. yy. ortası | U 5288, buyruk-yönetmelik, B. t[...]; [E] | SI 4237, buyruk-yönetmelik; [E] | Ch/U 7007v, buyruk-yönetmelik | **Buyan Buka [E]** | *U 9336, sözleşme (kira) | **Buyan K(a)ya [E]** Moğol dönemi | U 5296, buyruk-yönetmelik; [E] 13-14. yy. | F9: W105v, mektup (seküler); [E] | SI 3128 (eski SI Kr IV/699), sözleşme (arazi satış); [E] | SI O/54, sözleşme; [E] | SI Kr. IV/618, sözleşme; [E] | sözleşme (borç) | **Buyan Kul [E]** | Ch/U 6791, karışık; [E] | SI 4b Kr. 235, çeşitli, B. [tutuñ beg]; [E] 13-14.yy. | Ch/U 6245v, mektup (Budist) | **Buyan Şıñkur [E]** | U 5298, KKL | **Buyan Taş [E]** 14. yy. ortası | K 7719, buyruk-yönetmelik | **Buyan Temür ~ Buyantemür [E]** 1349? | U 5284, buyruk-yönetmelik, B. [elçi]; [E] | U 5239, sözleşme; [E] 13-14.yy. | F9: W105v, mektup (seküler); [E] 13-14. yy. | P.Ou. 16 Bis, mektup (Budist); [E] 14. yy. ortası | U 5288, buyruk-yönetmelik; [E] | U 5615, karışık | **Buyan Togrıl [E]** 13-14. yüzyıl | U 6149r, mektup (Budist-ticari) | **Buyan Toña [E]** | SI O/70, sözleşme | **Buyan Turmış [E]** 14. yy. ortası | U 5288, buyruk-yönetmelik; [E] Yuan dönemi | SI 4234 (Kr I/149) 3, buyruk-yönetmelik, B. [tayşi] | **Buyan Tükel [E]** erken Moğol-Yuan dönemi | *U 9241, buyruk-yönetmelik

< Soğd. *pwny'n* < Sank. *pūnya* “erdem, erdemli eylem, erdemli işlerden kaynaklanan mutluluk durumu, sevap, iyi amel” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 681; DMT 98; DTSI 120 *bujan*; ED 386a; HWAU 207 *buyan*; Keown, 2003, 224; Monier-Williams, 1986, 632; VEWT 86 *bujan*)

Sanskritçe “erdem, erdemli işlerin gerçekleştirilmesiyle yaratılan ve gelecekte mutluluk verecek olan karma” anlamlarına gelen sözcük Budist düşüncede birçok yaşam boyunca biriktirilebilir ve yeniden doğuş, Budalığa ulaşma gibi belli bir amaca adanabilir. Erdem ve sevap biriktirmek Budizmin temel uygulamalarından biridir. Erdem biriktirmek ve erdem deposunu tükenmekten korumakla ilgili çok sayıda teknik Budist metinlerinde ortaya konmuştur. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 681; Keown, 2003, 224)

Sanskritçe kökenli *buyan* sözcüğü Uygur sivil belgelerinde kişi adlarında en sık kullanılan Budist kavramlarından biridir. Sözcük tarihi belirlenebilen metinlere göre 13-14. yüzyıllarda görülmektedir. Hem tek ögeli hem de iki ögeli kişi adı kuruluşunda tanıklanmaktadır. İki ögeli isimlerde sadece ilk unsurda yer almıştır. Budist bir kavram olan *buyan* sözcüğünün Türkçe kökenli *buka*, *şınkur*, *togrıl*, *toŋa* gibi güç ifade eden hayvan isimleriyle, *kaya*, *temür*, *taş* gibi sertlik ve sağlamlık ifade eden çeşitli sözcüklerle birlikte kullanılması dikkati çekmektedir. Ayrıca çocuğun yaşaması dileğini ifade eden turmuş ve tam ve mükemmel oluşunu ifade eden *tükel* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. *Buyan* isminin birlikte kullanıldığı isimler dinî bir nitelik taşımamaktadır. Sadece *Buyan Kulı* ismi kelime grubu niteliğinde olup *buyan* isminin dinî özelliğini pekiştirmektedir.

Buyan Temür kişi adı Uygur sivil belgelerinde hem ayrı hem de bitişik imla ile *Buyantemür* biçiminde birleşik sözcük görünümündedir. U 5284 kodlu belgede bu isim bir elçinin ismidir. Sözcük Uygur sivil belgelerinde *tutuŋ beg*, *tayşi* ve *elçi* gibi dinî ve din dışı ünvanlarla birlikte kullanılmıştır. SI 4b Kr. 235 kodlu belgede *Buyan Kulı* kişi adı *tutuŋ beg* ünvanıyla birlikte kullanılmıştır. Bu isim Çince Budist bir dinî ünvan olan *tutuŋ* ve idari bir ünvan olan *beg* ünvanlarını birlikte almıştır. Tutuŋ ünvanı Batı Uygur Kağanlığı'nda 10. yüzyılda ve 11. yüzyılın başlarında en yüksek ruhani Budist rütbeyi karşılamaktadır. Sonrasında bir tür seküler din adamı veya evli rahip ünvanı anlamını da kazanmıştır. (HWAU 765; Wilkens, 2021b, 150; Moriyasu, 2019, 234) SI 4234 kodlu belgedeki *Buyan* Turmuş kişi adı ise “büyük öğretmen” anlamındaki Çince kökenli Budist *tayşi* ünvanını taşımaktadır. (HWAU 663; Moriyasu, 2019, 230)

1.11. Buyana “ey erdem”

Buyana [E] Ch/U 6949, karışık, *B. [tutuŋ]*; [E] | *U 9327, sözleşme (arazi satış); [E] | *U 9168 II, buyruk-yönetmelik; [E] 14. yy. ortası | U 5510, buyruk-yönetmelik || **Buyan-a Ky-a** [E] Moğol dönemi | Ch/U 8175v + Ch/U 6512v, RKL

< Sank. *pūṇya* + Tü. +a “ey erdem” < Sank. *pūṇya* “erdem, erdemli eylem, erdemli işlerden kaynaklanan mutluluk durumu, sevap, iyi amel” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 681; DENT 98; DTSI 120 *bujan*; ED 386a; HWAU 207 *buyan*; Keown, 2003, 224; Monier-Williams, 1986, 632; VEW 86 *bujan*)

Uygur sivil belgelerinde yer alan *Buyana* kişi adı Sanskritçe kökenli *buyan* sözcüğüne getirilen +A vokatif eki ile oluşturulmuştur. Çeşitli kaynaklarda kişi adlarına gelen +A ekinden söz edilmektedir. Röhrborn bunu “hypostatischer Nominativ von Eigennamen (?)” şeklinde açıklarken Erdal aslen +(y)A seslenme eki olan bu ekin kişi adlarında yapım eki olarak yer aldığını belirtir. (Erdal, 2004, 144; OTWF 57; UW, 1977, 35)

Buyana kişi adı Uygurca belgelerde beş belgede geçmektedir. Bu isim genelde tek ögeli olarak kişi adı oluştururken Moğol dönemine ait bir belgede kaya sözcüğüyle bir araya gelerek ikili kişi adı oluşturmuştur. Tarihi belirlenen belgelere göre bu isim 14. yüzyılda tanıklanmaktadır. Ch/U 6949 kodlu belgede isim Çince Budist bir dinî ünvan olan *tutuṇ* ünvanıyla birlikte kullanılmıştır. Batı Uygur Kağanlığı’nda 10. yüzyılda ve 11. yüzyılın başlarında en yüksek ruhani Budist rütbeyi karşılayan bu ünvan sonrasında bir tür seküler din adamı veya evli rahip ünvanı anlamını da kazanmıştır. (HWAU 765; Wilkens, 2021b, 150; Moriyasu, 2019, 234)

1.12. **Buyançoğ** “erdemlin parlaklığı, parlaması”

Buyançoğ [E] | 13-14. yy. | U 5941, I, mektup (Budist, ticari)

< Sank. *buyan* + Tü. *çōg* “erdemlin parlaklığı, parlaması” < Soğd. *pwny’n* < Sank. *pūṇya* “erdem, liyakat, erdemli işlerden kaynaklanan mutluluk durumu, sevap, iyi amel” (bk. DENT 98; DTSI 120 *bujan*; ED 386a; HWAU 207 *buyan*; VEW 86 *bujan*) + Tü. *çōg* “parlayan ısı, alev; ihtişam, görkem” (bk. DTSI 151 *çoy*; Tekin, 1995, 176 *çōg*; TMEN III, 118-119 *çoy*; VEW 113 *çoy*)

Sanskritçe *buyan* “fazilet, erdem” ve Türkçe *çōg* “parlaklık” sözcüklerinin birleşik sözcük görünümünde bir araya gelerek oluşturduğu bu isim 13-14. yüzyıla ait bir Uygur sivil belgesinde Budist bir mektupta yer almaktadır. Sözcük herhangi bir dinî ünvan taşımamakla birlikte dinî çevreye ait bir isim olarak gözükmektedir.

1.13. **Buyançük** “(sevgi ifadesi olarak) küçük erdem”

Buyançük [E] | *Kle-Rob. 2, makbuz; [E] | 3 Kr. 39, sözleşme (arazi satış); [E] | Sayit ve Yusup 78 (4-31), sözleşme; [E] | U 5317, vakıf belgesi.

< Sank. *buyan* + Tü. +*çuk* < Soğd. *pwny'n* < Sank. *pūnya* “erdem, liyakat, erdemli işlerden kaynaklanan mutluluk durumu, sevap, iyi amel” (bk. DMT 98; DTSl 120 *bujan*; DTSl 121 *bujančuk*; ED 386a; HWAU 207 *buyan*; VEWT 86 *bujan*)

Uygurcaya Soğdça üzerinden geçen Sanskritçe kökenli *pūnya* sözcüğü *Buyançuk* kişi adında +(X)çUk küçültme eki almıştır. (OTWF 44-47) Eski Uygurcada çeşitli küçültme eklerinin sevgi, acıma ve merhamet ifade ettiği bilinmektedir. (Erdal, 2004, 145; OTWF 39, 49) Kişi adında yer alan bu ekin de anne-babanın sevgi ve merhametini ifade etmesi amacıyla kullanıldığı düşünülebilir. Sözcük tek ögeli olarak kişi adı oluşturmuştur. Erkek adını karşılamaktadır.

1.14. Buyantu “erdemli”

Buyantu [E] 14. yy. ortası | K 7719, buyruk-yönetmelik

< Sank. *pūnya* + Mo. +*tu* “erdemli” < Soğd. *pwny'n* < Sank. *pūnya* “erdem, erdemli eylem, erdemli işlerden kaynaklanan mutluluk durumu, sevap, iyi amel” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 681; DMT 98; DTSl 120 *bujan*; ED 386a; HWAU 207 *buyan*; Keown, 2003, 224; Monier-Williams, 1986, 632; VEWT 86 *bujan*)

Buyantu kişi adı Uygur sivil belgelerinde 14. yüzyıla ait bir belgede yer almaktadır. Sözcük Uygurcaya Soğdça üzerinden geçen Sanskritçe kökenli *buyan* sözcüğüne getirilen Moğolca +tU isimden isim yapım eki ile oluşturulmuştur. Moğolca bu ek bir şeye sahip olmayı, o şeyde bulunmayı ifade eden adlar yapmaktadır. (Poppe, 2016, 67)

1.15. Çakir “tekerlek; Budizmde mutlu var oluşun dört çemberinden biri”

Çakir [E] Moğol dönemi | U 5311, KKL, Ç. [*tayşi*]

< Soğd. *ckkr* < Sank. *cakra* “tekerlek; Budizmde mutlu var oluşun dört çemberinden biri” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 162; Edgerton, 1993, 221; Gharib, 2004, 125; HWAU 218; Keown, 2003, 47; Monier-Williams, 1986, 380; Vér, 2019, 185)

Eski Uygur metinlerinde Budist terminolojide sıkça kullanılır. (Vér, 2019, 185) Sanskritçede “tekerlek, disk, daire” anlamına gelen sözcük Buda’dan darmaya Budizmin çeşitli yönlerini temsil etmek için sıklıkla kullanılan bir semboldür. Buda yeni dinini ilk öğrettiğinde dharma tekerleğini çevirdiği söylenir ve 8 kollu darma tekerleği (dharmacakra) daha sonra hem öğretilerin hem de bu öğretileri yeniden keşfeden ve dile getiren kişinin sembolü olarak kullanılır. Dharmacakra eski Budist sanat eserlerinin bazılarında Buda’nın kendisini temsil eden ikonografik bir sembol olarak görünür. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 162)

Buda'nın ve Maitreya'nın güzellik işaretidir. Ayrıca Sanskritçede saptaratna'ya karşılık gelen “yedi mücevherden biri”dir. Büyülü koruma için meditasyonla veya ritüelle oluşturulan çemberdir. (HWAU 218) Dinî bir diyagramı, maṇḍala'yı karşılar. Ayrıca anuttara-yoga Tantrik uygulamasında çakralar vücuttaki ince kanallar (nāḍī) boyunca yer alan enerji merkezleridir. Farklı meditasyon sistemlerine göre sayısı üçten beşe ya da altıya kadar değişen sayıda çakra tanımlanır. (Keown, 2003, 47)

Uygurcaya Soğdça üzerinden geçen Sanskritçe kökenli *çakir* sözcüğü Moğol dönemine ait bir Uygur belgesinde kişi adı olarak tanıklanmaktadır. *Tayşi* ünvanlı bir erkek adını karşılar. Çince kökenli bu sözcük “büyük öğretmen” anlamında Budist bir ünvanıdır. (HWAU 663; Moriyasu, 2019, 230)

1.16. Çina “muzaffer”

Çina Karagu [E] | *U 9292, buyruk-yönetmelik

< Sank. *jina* “fetheden, zafer kazanan, muzaffer” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 388; Edgerton, 1993, 242; HWAU 232 *čina*; Keown, 2003, 126; Monier-Williams, 1986, 421)

“Muzaffer” anlamındaki *jina* sözcüğü Buda'nın ve diğer Budaların bir sıfatıdır. Bu terim, aydınlanma sayesinde bir budanın samsāra'daki varlıkları esir tutan tüm olumsuz güçleri fethetmesine işaret etmektedir. Bunlar şeytan Māra figüründe sembolize edilir. Buda'nın Māra'ya karşı zaferi Budist sanatında popüler bir temadır. (Keown, 2003, 126) Sözcük diğer dinî mezheplerin kurucuları ve liderlerini ifade etmek için de kullanılmaktadır. Ayrıca Jaina sülalesinden 24 öğretmen için ünvan ifadesidir. (Edgerton, 1993, 242; Monier-Williams, 1986, 421; Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 388)

Çina kişi adı Uygur sivil belgelerinde bir kez tanıklanmaktadır. Erkek adını karşılayan sözcük iki ögeli kişi adının ilk unsuru olarak yer almaktadır. Sanskritçe kökenli *jina* sözcüğü Uygurcada j- > ç- değişimiyle alıntılanmıştır. Kendisinden sonra gelen Tü. *karagu* “kör” sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. (DEMT 238; DTSI 424 *qarayu*; ED 656a; HWAU 334)

1.17. Çinadaz “muzafferin hizmetkârı, kölesi”

Çinadaz Kulı [E] | *U 9253, buyruk-yönetmelik

< TohA < Sank. *jīnadāsa* “muzafferin hizmetkârı, kölesi” (bk. Matsui, 2023, 203)
< Sank. *jina* “fetheden, zafer kazanan” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 388; Edgerton, 1993, 242; HWAU 232 *čina*; Keown, 2003, 126; Monier-Williams, 1986, 421) + Sank. *dāsa* (bk. HWAU 180; Monier-Williams, 1986, 477)

“Muzaffer” anlamındaki *jina* sözcüğü Buda’nın ve diğer Budaların bir sıfatıdır. Bu terim, aydınlanma sayesinde bir budanın samsāra’daki varlıkları esir tutan tüm olumsuz güçleri fethetmesine atufta bulunmaktadır. Bunlar şeytan Māra figüründe sembolize edilir. Buda’nın Māra’ya karşı zaferi Budist sanatında popüler bir temadır. (Keown, 2003, 126) Sözcük diğer dinî mezheplerin kurucuları ve liderlerini ifade etmek için de kullanılmaktadır. Ayrıca Jaina sülalesinden 24 öğretmen için ünvan ifadesidir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 388; Edgerton, 1993, 242; Monier-Williams, 1986, 421)

Uygur sivil belgelerinde yer alan *Çinadaz* kişi adı Sanskritçe kökenli iki sözcükten oluşan birleşik bir sözcüktür. Uygurcaya Toharca üzerinden –s > -z değişimiyle geçmiştir. *Çinadaz* sözcüğü kendisinden sonra gelen *kul* (kul+ı) sözcüğüyle tamlama biçiminde bir araya gelerek iki ögeli kişi adı oluşturmuştur. *Çinadaz Kul* kişi adında aynı anlama gelen Sanskritçe *dāsa* ve Türkçe *kul* sözcüklerinin bir arada kullanımı dikkat çekicidir.

1.18. Çinasin “muzafferin ordusu, askeri”

Çinasin [E] | SI 5505, mektup (Budist)

<< Sank. *jinasena* “Budist bir metnin yazarı” (bk. HWAU 233 *çinasen*; Monier-Williams, 1986, 421 *jinasena*) < Sank. *jina* “fetheden, zafer kazanan, muzaffer” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 388; Edgerton, 1993, 242; HWAU 232 *çina*; Keown, 2003, 126; Monier-Williams, 1986, 421) + Sank. *senā* “ok; ordu, silahlı kuvvet; İndra’nın karısının adı; Sambhava’nın annesi” (bk. Monier-Williams, 1986, 1246)

Çinasin kişi adı Uygur sivil belgelerinde bir kez erkek adı olarak tanıklanmaktadır. Sanskritçe kökenli iki sözcükten oluşan birleşik bir sözcüktür. “Muzaffer” anlamındaki *jina* sözcüğü Buda’nın ve diğer Budaların bir sıfatıdır. Bu terim, aydınlanma sayesinde bir budanın samsāra’daki varlıkları esir tutan tüm olumsuz güçleri fethetmesine atufta bulunmaktadır. Bunlar şeytan Māra figüründe sembolize edilir. Buda’nın Māra’ya karşı zaferi Budist sanatında popüler bir temadır. (Keown, 2003, 126) Sözcük diğer dinî mezheplerin kurucuları ve liderlerini ifade etmek için de kullanılmaktadır. Ayrıca Jaina sülalesinden 24 öğretmen için ünvan ifadesidir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 388; Edgerton, 1993, 242; Monier-Williams, 1986, 421) Kişi adının ikinci unsuru olan *senā* Sanskritçede hem kişi adı hem cins isim olarak kullanılan bir sözcük olup ayrıca Sanskritçe kişi adlarında bir ek veya ünvan olarak da kullanılmaktadır. (Monier-Williams, 1986, 1246) Sanskritçe *jinasena* sözcüğü Uygurcada j- > ç- değişimi ve söz sonunda ünlü düşmesi hadisesiyle alıntılanmıştır.

1.19. Çodakı “bir sözlü tartışmada karşı pozisyonu alan, muhalif, davacı”

Çodakı [E] | Ot. Ry. 1097a, sözleşme (satış)

†→ çodake < Toh A/B *codake* < Sank. *codaka* “bir sözlü tartışmada karşı pozisyonu alan, muhalif, davacı” (bk. Edgerton, 1993, 234; HWAU 236 *çodake*)

Sanskritçe kökenli olup Uygurcada Toharca üzerinden alıntılanan *çodakı* sözcüğü Uygur sivil belgelerinde bir kez kişi adı olarak geçmektedir. Erkek adını karşılar. Sözcük Uygurcada c- > ç- ve -a > -ı değişimiyle ödünçlenmiştir.

1.20. Darma “Budist öğreti”

Darma [E] 1358? | U 5291, buyruk-yönetmelik; [E] 13-14. yy. | P. 181 Ou. r, mektup (Budist-ticari) || **Darma Vatsa [E]** | D. [*açari*]

< Sank. *dharma* “öğreti, Budist öğreti” bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 242; HWAU 243 *darma*; Keown, 2003, 74.

Sanskritçe *dharma* sözcüğü Budizmde büyük öneme sahip çok anlamlı bir terimdir. “Tutmak, desteklemek, taşımak” anlamlarına gelen *dhr* kökünden türemiştir. Literatürde terimin on kadar anlamı bulunur. Avrupalı tercümanlar sözcüğü İngilizceye “yasa” olarak çevirir. Sözcüğün en yaygın kullanılan anlamı “öğreti, doktrin”dir. Bu öğreti sadece Budist doktrini kapsamaz. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 242) Budizm anlayışında sözcüğün anlamlarından biri hem fiziksel hem ahlaki alanlarda evrenin işleyişini sağlayan doğal düzen veya evrensel yasadır. Bir diğeri anlamı Budist öğretilerin bütünüdür. Bu anlamda Buda ve Saṃgha ile birlikte triratna (üç mücevher) ve trisāraṇadan (üç sığınmak) biridir. (Keown, 2003, 74)

Uygur sivil belgelerinde darma sözcüğü 13-14. yüzyıllarda kişi adı olarak görülmektedir. Sözcük tek başına kişi adı olduğu gibi Sanskritçe *vatsa* sözcüğüyle de bir araya gelerek ikili isim oluşturmuştur. *Darma Vatsa* açarı ünvanlı Budist bir erkek adıdır. Bu ünvan Uygurcaya Soğdçadan geçmiş Sanskritçe kökenli *ācārya* sözcüğünden gelmektedir. “Üstat, öğretmen” anlamında yüksek rütbeli Budist rahipler için kullanılan bir ünvandır. (DTSI 4; HWAU 3-4; Matsui, 2023, 93; Moriyasu, 2019, 207; UW 8-9; Wilkens, 2021b, 151)

1.21. Darmaşiri “öğretinin ışığı, görkemi”

Darmaşiri [E] 13-14. yy. | U 5634, mektup (Budist)

<< Sank. *dharmaśrī* “öğretinin ışığı, görkemi” (bk. HWAU 245) < Sank. *dharma* “öğreti, Budist öğreti” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 242; HWAU 243 *darma*; Keown, 2003, 74) + Sank. *śrī* “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik;

refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” (bk. Edgerton, 1993, 535 *ś(i)rī*; Monier-Williams, 1986, 1098 *śrī*)

Sanskritçe *darma* ve *śrī* sözcüklerinden oluşan *Darmaşiri* sözcüğü Uygur sivil belgelerinde 13-14. yüzyıla ait bir belgede kişi adı olarak tanıklanmıştır. Erkek adını karşılamaktadır. *Darma* sözcüğünden sonra gelen *śrī* sözcüğü Uygur kişi adlarında birleşik sözcük oluşumunda tanıklanan belli başlı kalıp sözcüklerden biri olarak karşımıza çıkar. “1. Karıştırmak, kaynaştırmak, pişirmek 2. yakmak, alev almak, ışık vermek, yaymak” fiil kökünden “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” gibi anlamlara gelmektedir. (Monier-Williams, 1986, 1098) *Śrī* sözcüğü Budist terminolojide “kuzeydeki bir devakumārikā’nın adı; Indra’nın 4 kızından birinin adı; Bodhi ağacının 8 tanrısından birinin adı; Buda Maṅgala’nın annesinin adı; Śiri-jātaka’da brahmanın kızının adı” olarak kullanılmıştır. (Edgerton, 1993, 535) Sözcük Budist tanrıların, saygın kişilerin, kutsal nesnelerin isimlerinin önünde “kutsal, mukaddes, saygın” anlamı vermek için ve kişi adlarının sonunda saygı ifadesini karşılamak için kullanılır. (Edgerton, 1993, 535; Monier-Williams, 1986, 1098)

1.22. Gukidaz “gizemin hizmetkârı, kölesi”

Gukidaz [E] | *U 9292, buyruk-yönetmelik

<< Sank. *guhiya-dāsa* “gizemin hizmetkârı, kölesi” (bk. Matsui, 2023, 192, 203)
< Sank. *guhya* “gizli, saklı, sır, gizemli” (bk. Monier-Williams, 1986, 360) +
Sank. *dāsa* “köle, hizmetçi” (bk. HWAU 180; Monier-Williams, 1986, 477)

Uygur sivil belgelerinde *Gukidaz* kişi adı bir belgede erkek adı olarak tanıklanmıştır. Bu isim Sanskritçe *guhya* ve *dāsa* sözcüklerinden oluşan bir birleşik sözcüktür.

1.23. İşire “kabiliyetli, yapmaya muktedir; sorumlu; kral, kraliçe, prens; Tanrı; Yüce Varlık”

İşire [E] erken Moğol (Yuan öncesi) dönem | SI 4820/a, buyruk-yönetmelik; [E] |
*Kle-Rob. 6, sözleşme (borç)

†→ *işv(a)ra* << Sank. *īśvara* “kabiliyetli, yapmaya muktedir; sorumlu; kral, kraliçe, prens; Tanrı; Yüce Varlık” (bk. Edgerton, 1993, 17; HWAU 314 *işvara*; Kaya, 2017, 99; Monier-Williams, 1986, 171)

Sözcük daha ziyade Hindu dini ve mitolojisi için geçerli olmakla birlikte Budizmde de kullanılmıştır. *Avalokiteşvara* sözcüğünde *işvara* geçmektedir ve bu, Mahāyāna Budizmindeki en önemli Bodisatvalardan biridir. (Kaya, 2017, 99)

Sözcük Budist literatürde “Bir Tanrının adı (=śiva); bir Bodisatvanın adı; bir Budist yazarın adını” karşılamaktadır. (Edgerton, 1993, 17; HWAU 314)

Uygur sivil belgelerinde *İşire* kişi adı iki belgede erkek adı olarak yer almaktadır.

1.24. Kryavidi “herhangi bir ayini gerçekleştirme biçimi; işlerin yürütülmesi”

Kryavidi [E] Yuan dönemi | U 5315, buyruk-yönetmelik, *K. [açari]*

< Sank. *kriyāvidhi* “herhangi bir ayini gerçekleştirme biçimi; işlerin yürütülmesi” (bk. Matsui, 2023, 99; Monier-Williams, 1986, 321)

Matsui farklı şekillerde de okunabilecek bu sözcüğü *açari* “Budist üstat” ünvanı almasından dolayı bu şekilde okuduğunu söyler. (Matsui, 2023, 99)

Budist ekoller arasında *kriyā-tantra* “eylem tantrası” ekolü vardır. Budizmde tantranın, tantrik metinlerin dört sınıflandırma kategorisinden ilki, en düşüğü için kullanılan bir terimdir. Bu tantra grubu büyük ölçüde Tantrik Budizmin en erken gelişim aşamasını temsil eder ve bazı temel eserleri içerir. Geleneksel yorumlara göre bu tantra sınıfına bu ismin verilmesinin nedeni meditasyon uygulaması yerine dışsal eylemleri ve ritüelleri vurgulamaları nedeniyledir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 445; Keown, 2003, 148)

Kriyāvidhi kişi adı Uygur sivil belgelerinde bir kez geçer ve Yuan dönemine ait bir belgede erkek adını karşılamaktadır. Budist bir din adamının adıdır. Budist terminolojiyle ilgili olan bu kişi adı, aynı zamanda Sanskritçe kökenli olup Soğdça üzerinden Uygurcaya geçen *açari* ünvanıyla birlikte kullanılmıştır. *Açari* sözcüğü “üstat, öğretmen” anlamıyla yüksek rütbeli Budist rahipler için kullanılan bir ünvanıdır. (DTSI 4; HWAU 3-4; Matsui, 2023, 93; Moriyasu, 2019, 207; UW 8-9; Wilkens, 2021b, 151)

1.25. Lalan “(Tantrizmde) bir damarın adı”

Lalan Tigin [E] 13-14. yy. | U 5290, mektup (Budist-seküler); [E] 13-14. yy. | U 5720, mektup (Budist-seküler)

<< Sank. *lalanā* “(Tantrizmde) bir damarın adı” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 464; Edgerton, 1993, 461; HWAU 450; Keown, 2003, 153)

Lalanā, Tantrik fizyolojide erkeklerde sağ burun deliğinden omurganın tabanına, kadınlarda ise sol burun deliğinden omurganın tabanına kadar uzanan bir kanaldır. *Avadhūtī* (merkezî kanal) ve *rasanā* (erkeklerde sol, kadınlarda sağ kanal) ile birlikte üç ana kanaldan biridir. Bazı görüşlere göre vücutta 72 bin kanal vardır. Merkezî kanal kaşların arasındaki yerden başlar, başın tepesinden omurgadan aşağı doğru uzanır. Sağ ve sol kanallar merkezî kanala her iki tarafta paralel

olarak uzanır. Bu iki kanal merkezî kanalın etrafını çeşitli noktalarda sarar. Bunlara tekerlek ya da cakra adı verilir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 464; Keown, 2003, 153)

Sözcük Moğolcada *lalana* şeklinde geçmektedir. (HWAU 450) *Lalan* kişi adı Uygur sivil belgelerinde 13-14. yüzyılda erkek adı olarak geçmektedir. *Tigin* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. Moriyasu, *Lalan Tigin* ismindeki tiginin prens anlamında olmadığını, kişi adının parçası olduğunu söyler. (Moriyasu, 2019, 100)

1.26. **Punjabodi** “erdem + aydınlanma”

Punjabodi [E] | U 5591 + U 5304, *P. [keşi]*

< Sank. **punjabodhi* “erdem + aydınlanma” (bk. HWAU 563) < Sank. *pūṇya* “erdem, erdemli eylem, erdemli işlerden kaynaklanan mutluluk durumu, sevap, iyi amel” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 681; DMT 98; DTSI 120 *bujan*; ED 386a; HWAU 207 *buyan*; Keown, 2003, 224; Monier-Williams, 1986, 632; VEW 86 *bujan*) + Soğd. *pwō’y* ~ *pwōy* < Sank. *bodhi* “aydınlanma, uyanma, erme, mükemmel bilgi, bilgelik, bir Buda tarafından elde edilen nitelik; altında mükemmel bilginin elde edildiği ve bir kişinin Buda olduğu bilgelik ağacı, kutsal incir ağacı” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 129; Edgerton, 1993, 402; HWAU 183 *bodi*; Keown, 2003, 36; Monier-Williams, 1986, 734)

Eski Uygur sivil belgelerinde *punjabodi* sözcüğü kişi adı olarak bir kez geçer ve keşi (< TohA *kāṣi* “öğretmen”) ünvanlı bir erkek adını karşılamaktadır. (HWAU 359; Matsui, 2023, 91) Budist bir din adamının adıdır. Sözcük Sanskritçe kökenli iki sözcükten oluşan birleşik bir sözcüktür. Sanskritçe “erdem, erdemli işlerin gerçekleştirilmesiyle yaratılan ve gelecekte mutluluk verecek olan karma” anlamlarına gelen *buyan* sözcüğü Budist düşüncede birçok yaşam boyunca biriktirilebilir ve yeniden doğuş, Budalığa ulaşma gibi belli bir amaca adanabilir. Erdem ve sevap biriktirmek Budizmin temel uygulamalarından biridir. Erdem biriktirmek ve erdem deposunu tükenmekten korumakla ilgili çok sayıda teknik Budist metinlerinde ortaya konmuştur. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 681; Keown, 2003, 224) Sanskritçe kökenli *bodhi* sözcüğü ise “uyanış, aydınlanma, döngüsel yeniden doğuştan kurtulmayı sağlayan mükemmel bilgi” anlamlarına gelmektedir. Buddha tarafından 35 yaşındayken Bodhi ağacının altında otururken deneyimlenmiştir. Yüce bilgiye uyanmayı ifade eder. Dört asil gerçek doğru şekilde kavrandığında elde edilecektir: acı çekmenin gerçeği (*duḥkha*), acı çekmenin nedeninin gerçeği (*samudaya*), acı çekmenin sona ermesinin gerçeği (*nirodha*), acı çekmenin sona ermesine giden yolun gerçeği (*mārga*). Bodhi üç ayrı türdedir. Mahāyāna dinî anlayışlarında merkezî bir yere sahiptir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 129; Keown, 2003, 36)

1.27. Punyaşiri “erdemın ışığı, ihtişamı”

Punyaşiri [E] | Ch/U 7353v, karışık metin

<< Sank. *punyaśrī* “erdemın ışıđı, ihtişamı” (bk. HWAU 564 *punyaşiri*) < Sank. *pūnya* “erdem, erdemli eylem, erdemli işlerden kaynaklanan mutluluk durumu, sevap, iyi amel” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 681; DMT 98; DTSI 120 *bujan*; ED 386a; HWAU 207 *buyan*; Keown, 2003, 224; Monier-Williams, 1986, 632; VEWT 86 *bujan*) + Sank. *śrī* “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” (bk. Edgerton, 1993, 535 *ś(i)rī*; Monier-Williams, 1986, 1098 *śrī*)

Punyaşiri kişi adı Uygur sivil belgelerinde bir kez geçer. Erkek adıdır. Sanskritçe *pūnya* ve *śrī* sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir addır. Sanskritçe “erdem, erdemli işlerin gerçekleştirilmesiyle yaratılan ve gelecekte mutluluk verecek olan karma” anlamlarına gelen *buyan* sözcüğü Budist düşüncede birçok yaşam boyunca biriktirilebilir ve yeniden doğuş, Budalığa ulaşma gibi belli bir amaca adanabilir. Erdem ve sevap biriktirmek Budizmin temel uygulamalarından biridir. Erdem biriktirmek ve erdem deposunu tükenmekten korumakla ilgili çok sayıda teknik Budist metinlerinde ortaya konmuştur. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 681; Keown, 2003, 224) Birleşik sözcüğün ikinci unsuru olan *śrī* sözcüğü ise “1. karıştırmak, kaynaştırmak, pişirmek 2. yakmak, alev almak, ışık vermek, yaymak” fiil kökünden “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” gibi anlamlara gelmektedir. (Monier-Williams, 1986, 1098) *Śrī* sözcüğü Budist terminolojide “kuzeydeki bir devakumārikā’nın adı; Indra’nın 4 kızından birinin adı; Bodhi ağacının 8 tanrısından birinin adı; Buda Maṅgala’nın annesinin adı; Śiri-jātaka’da brahmanın kızının adı” olarak kullanılmıştır. (Edgerton, 1993, 535) Sözcük Budist tanrıların, saygın kişilerin, kutsal nesnelerin isimlerinin önünde “kutsal, mukaddes, saygın” anlamı vermek için ve kişi adlarının sonunda saygı ifadesini karşılamak için kullanılır. (Edgerton, 1993, 535; Monier-Williams, 1986, 1098)

Wilkens *Punyaşiri* kişi adının “bir Uygur tercümanının adı” olduğunu söyler. (HWAU 564). Rybatzki ise ismi “Sādhana’nın tercümanı (Avalokiteśvara’nın), 14. yy.’ın ilk yarısında yaşayan Šes-rab Seṅ-ge’nin çağdaşı” şeklinde açıklar. (Rybatzki, 2006, 214) Kaynaklarda ise *Punyaśrīgarbha* adında bir Bodisatva’dan söz edilmektedir. (Edgerton, 1993, 347; Monier-Williams, 1986, 632)

1.28. Puşkarasin “lotusun ordusu”

Puşkarasin [E] | 13-14.yy. | U 5526 v, mektup (Budist), *P. [keşi açarı]*

<< Sank. **puşkarasena* (bk. HWAU 566 *puşkarazen*; Moriyasu, 2019, 102) < Sank. *puşkara* “lotus, mavi lotus çiçeği; bir Budanın adı” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 606 *padma*; Edgerton, 1993, 349 *puşkara*; Kaya, 2017, 150;

Keown, 2003, 207 *padma*; Monier-Williams, 1986, 638) + Sank. *senā* “ok; ordu, silahlı kuvvet; İndra’nın karısının adı; Sambhava’nın annesi” (bk. Monier-Williams, 1986, 1246)

Lotuslar çeşitli renklerde görülür ve bunlardan bazılarının kendi isimleri vardır. *Puṇḍarīka* beyaz lotus, *puṣkara* mavi lotustur. Budist sanat ve edebiyatında sıklıkla görülen lotus çiçeği durgun göletlerin, çamurlu sularının üstünde çiçek açtığı için *saṃsāra*’nın kirliliğinden gelişen ancak ondan etkilenmeyen zihnin saflığı için bir sembol olarak kullanılır. Budist ikonografide ve edebî eserlerde saflığı temsil etmek için kullanılan başlıca sembollerden biridir. Budalar ve Bodisatvalar genellikle büyük lotus çiçeklerinin ortasında oturur. Tanrılar genellikle ellerinde lotus çiçekleri tutar. Buda doğduğunda her adımda ayağının altında bir lotus çiçeği açmış olarak yedi adım attığı söylenir. Lotus çiçeği birçok Budist metinde önemli sembolik rol oynar. Bu bitkinin uyanışı (*bodhi*) simgeleyen bir yanı da vardır. Lotus Tibet Budizminde de önemlidir ve “om mani padme hūm” duasının içinde yer alır. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 606; Kaya, 2017, 150; Keown, 2003, 207)

Eski Uygurlarda 13-14. yüzyılda erkek adı olarak tanıklanan *Puṣkarasin* kişi adı bir belgede geçmektedir. Bu isim Sanskritçe iki isimden oluşan birleşik sözcük şeklindedir. İsmi ikinci unsuru olan *senā* Sanskritçede hem kişi adı hem cins isim olarak kullanılan bir sözcük olup ayrıca Sanskritçe kişi adlarında bir ek veya ünvan olarak da kullanılmaktadır. (Monier-Williams, 1986, 1246) İsim *keṣi açari* ünvanlı Budist bir din adamının adını karşılamaktadır. (Moriyasu, 2019, 102) *Keṣi* sözcüğü Toharcadan ödünçleme *kāṣṣi* “öğretmen, üstat” anlamında Budist bir ünvanıdır. (HWAU 359; Matsui, 2023, 91) *Açari* ünvanı da Uygurcaya Soğdçadan geçmiş Sanskritçe kökenli *ācārya* sözcüğünden gelmektedir. “Üstat, öğretmen” anlamında yüksek rütbeli Budist rahipler için kullanılan bir ünvanıdır. (DTSI 4; HWAU 3-4; Matsui, 2023, 93; Moriyasu, 2019, 207; UW 8-9; Wilkens, 2021b, 151)

1.29. Salamitri “sal ağacının arkadaşı”

Salamitri [E] | Ch/U 7459v, karışık, S. [*keṣi*]

† → şalamitre << Sank. **śālamitra* / **śālāmitra* “sal ağacının arkadaşı ?” (bk. HWAU 576 *salamitre*, 643 *şalamitre*) < Sank. *śāla* → *śāra* “77. gezegen; 8. Devaloka’nın göksel mekânı” (Edgerton, 1993, 526); “sal ağacı” (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 742 *śāla*) + Sank. *mitra* “arkadaş; bir tanrının adı” (bk. Edgerton, 1993, 432 *mitra*; Monier-Williams, 1986, 816)

Edgerton’un çalışmasında Sanskritçe *śāla* sözcüğü *śāra* madde başına gönderme yapıp “77. gezegen; 8. Devaloka’nın göksel mekânı” şeklinde anlamlandırılır. Buswell Jr. ve Lopez Jr. Sanskritçe *śāla* sözcüğünü “sal ağacı” şeklinde açıklar. Bu ağaç Güney Asya’ya özgü bir ağaç türü olup Budist geleneğinde önemli bir

yere sahiptir. Hindistan’da ağaç yüz fitten fazla yüksekliğe kadar büyür ve hem kereste hem de tütüsü olarak yakılan hoş kokulu reçine sağlar. Buda birçok söylevinde sala ağacının büyümesini sağlıklı niteliklerin (kuşala) gelişimi için bir benzetme olarak kullanır. Buda’nın bu tür bir ağacın altında doğup öldüğü düşünülmektedir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 742)

Salamitri kişi adı Uygur sivil belgelerinde bir kez geçer. *Keşi* ünvanlı bir Budistin adıdır. Bu ünvan “üstat, öğretmen” anlamında Toharca bir alıntıdır. (HWAU 359; Matsui, 2023, 91)

1.30. *Sanjadas ~ Sengekdez* “Budist cemaatin, topluluğun kölesi”

Sanjadas ~ Sengekdez [E] | U 5960, makbuz; [E] 13-14. yy. | U 5941/I, mektup (Budist, ticari); [E] | *U 9346, sözleşme (arazi satışı); [E] | *Radloff 1899 (II. belge), sözleşme (çocuk satışı)

< TohB *saṅkatāse* < Sank. *saṅghadāsa* “Budist cemaatinin hizmetkârı, kölesi” (bk. HWAU 583; Moriyasu, 2019, 62)

Uygur sivil belgelerinde yer alan *Sanjadas ~ Sengekdez* kişi adı Sanskritçe kökenli *saṅgha* ve *dāsa* sözcüklerinden oluşmaktadır.

Pāli ve Klasik Sanskritçede *saṅgha* “topluluk” anlamına gelmektedir, Budist hibrit Sanskritçe formu *saṃgha*’dır. “İyi bir şekilde bir araya getirilmiş olan” anlamına gelen ve sağlam, kolayca parçalanamayan bir şeyi ifade eden bu sözcük Budizmde “Budist rahip ve rahibeler topluluğunu” karşılamak için kullanılır. Eski Hindistan’da terim başlangıçta lonca anlamına gelmektedir. Buda’nın zamanında bir *saṃgha* belirli bir coğrafi sınır içinde (sīmā) yaşayan ve iki haftada bir manastır kodunu (prātimokṣa) okumak için bir araya gelen keşiş grubu olarak tanımlanmaya başlandı. Bu grup merkezî bir bölgede en az on keşişten ve daha uzak bölgelerde beş keşişten oluşmalıydı. Geniş anlamda bu terim rahiplerden (bhikṣu), rahibelerden (bhikṣuṇī), laik erkek öğrencilerden (upāsaka) ve laik kadın öğrencilerden (upāsikā) oluşan dörtlü grup için kullanılır. Bu dörtlü grup yaygın olarak *pariṣad* “takipçiler, cemaat” şeklinde adlandırılır. Batıda *saṃgha* terimi keşiş ya da laik herhangi bir Budist topluluğunu ifade eder. *Samghaya* kabul için asgari gereklilikler Buda’nın üç mücevherine (triratna), dharma’ya ve *saṃgha*’ya inançtır. Budist literatüründe *saṃgha* üç mücevherin üçüncüsüdür. Birçok Budist ülkenin tarihinde Budizmin kuruluşu ilk manastırın kurulması ve ilk rahiplerin atanmasıyla belirlenmiştir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 750-751, 768; Keown, 2003, 247)

Uygurca *Sanjadas ~ Sengekdez* kişi adı Sanskritçe kökenli olup Toharca üzerinden Türkçeye geçmiştir. Bu isim Uygur sivil belgelerinde dört kez tanıklanmıştır. Erkek adıdır. Yer aldığı belgelerden biri 13-14. yüzyıla aittir. Uygur sivil

belgelerinde Türkçe karşılığı olan *Kuvrag Kulı* da kişi adı olarak tanıklanmaktadır.

1.31. Saṅgi “kabuk, deniz kabuğu”

Saṅgi [E] | 10-11. yy. | U 5832a, mektup (Budist)

† → šanke < TohA *śāṅkhe* < Sank. *śāṅkha* “kabuk, deniz kabuğu” (bk. Edgerton, 1993, 521; HWAU 584 *saṅgi*, 644 *šanke*; Monier-Williams, 1986, 1047)

Uygurcaya Toharca üzerinden geçen Sanskritçe kökenli sözcüğün kelime anlamı “kabuk, deniz kabuğu”dur. (Monier-Williams, 1986, 1047) Sözcük Budizmde ise “dört hazineden birinin adı; bir çakravartinin adı; bir Nāgarāja’nın adı; çocuklara tehlikeli olan bir iblisin adı; Tanrıları yenen, Vedaları çalan ve onları denizin dibine götüren, oradan Vişnu tarafından kurtarılan bir Daitya’nın adı; efsanevi bir fil” anlamlarını karşılamaktadır. (Edgerton, 1993, 521; HWAU 644; Monier-Williams, 1986, 1047)

Saṅgi ismi Uygur sivil belgelerinde kişi adı olarak bir kez geçer. 10-11. yüzyıla ait bir belgede erkek adı olarak kullanılır.

1.32. Suçadı “Budanın sıfatlarından biri”

Suçadı [E] | *U 9331, sözleşme, S. *[tutuṅ]*

Suçade < TochA/B *sujāte* < Sank. *sujāta* “Budanın sıfatlarından biri; iki Buda’nın ismi; bir kralın adı; Buda’nın kadın müridinin adı” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 866 *sujātā*; HWAU 626; Monier-Williams, 1986, 598 *sujāta*)

Uygurcaya Toharca üzerinden geçen Sanskritçe *sujāta* sözcüğü Uygur sivil belgelerinde kişi adı olarak bir kez geçer. *Tutuṅ* ünvanlı bir erkek adını karşılar. *Tutuṅ*, Çince *dutong* sözcüğünden Uygurcaya geçen Budist bir ünvan ismidir. Batı Uygur Kağanlığı’nda 10. yüzyılda ve 11. yüzyılın başlarında en yüksek ruhani Budist rütbedir, sonrasında bir tür seküler din adamı veya evli rahip ünvanı olarak da kullanılmıştır. (HWAU 765; Moriyasu, 2019, 234; Wilkens, 2021b, 150)

1.33. Surya “güneş”

Surya [E] | U 5238, sözleşme; **[E]** | U 5234, sözleşme || **Surya Buka [E]** | *U 9253, buyruk-yönetmelik

< Sank. *sūrya* “güneş” (bk. Edgerton, 1993, 602 *suriya*; HWAU 632; Matsui, 2023, 129; Monier-Williams, 1986, 1236)

Budist literatürde Buddha ve Boddhisattvalar güneş ile ilişkilendirilir. Genel anlamda Buddhalar güneşle ilişkilendirildiği gibi herhangi bir Buddha da güneşle ilişkilendirilir. Hatta Buddha ve Bodhisattvaların isimlerinde de güneş anlamına gelen sözcükler bulunur. Budizmde güneş, her şeyi bilen ve bilgisiyle tüm canlıları aydınlatan bir varlık olarak Buddha ile sembolize edilir. Buddha'nın doğumu ise tüm dünyayı aydınlatan güneşin zaferle yükselişine benzetilir. Bu benzetme ilgileri hem brahmanik hem de Budist geleneklerde güneşin, evrenin aşkın merkezini ve en yüce ilkeyi simgeleyen güçlü bir sembol olarak kabul edilmesiyle derinleşir. Brahman ve Puruṣa'nın meskeni olan, döngüsel yasa koyucu Manu'nun oturduğu yerdir. Güneşin sembolik gücü hem Brahmanik hem de Budist kozmolojilerde varoluşun temel ilkelerinden biri olarak kabul edilir. (Tokyürek, 2024, 76-77, 80, 82)

Sanskritçe kökenli *sūrya* sözcüğü Uygur sivil belgelerinde üç belgede kişi adı olarak tanıklanmaktadır. Bu sözcük hem tek ögeli ve Türkçe Buka ismiyle birlikte iki ögeli olarak kişi adı oluşturmuştur. Erkek adını karşılar.

1.34. Suryaşiri “güneşin ışığı, parlaklığı, haşmeti”

Suryaşiri [E] | U 5255, sözleşme (borç); [E] | U 5261, sözleşme (borç); [E] | U 5263, sözleşme (borç)

<< Sank. *sūryaśrī* “güneşin ışığı, parlaklığı, haşmeti” (bk. HWAU 632) < Sank. *sūrya* “güneş” (bk. Edgerton, 1993, 602 *suriya*; HWAU 632; Matsui, 2023, 129; Monier-Williams, 1986, 1236) + Sank. *śrī* “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” (bk. Edgerton, 1993, 535 *ś(i)rī*; Monier-Williams, 1986, 1098 *śrī*)

Sanskritçe kökenli *Suryaşiri* sözcüğü Uygur sivil belgelerinde üç belgede kişi adı olarak tanıklanmaktadır. Erkek adını karşılamaktadır. Bu isim Sanskritçe *sūrya* ve *śrī* sözcüklerinden oluşan bir kişi adıdır. Budizmde Buddha'yı simgeleyen güneş anlamında Sanskritçe *sūrya* sözcüğünden sonra gelen *śrī* “1. karıştırmak, kaynaştırmak, pişirmek 2. yakmak, alev almak, ışık vermek, yaymak” fiil kökünden “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” gibi anlamlara gelmektedir. (Monier-Williams, 1986, 1098) *Śrī* sözcüğü Budist terminolojide “kuzeydeki bir devakumārikā'nın adı; Indra'nın 4 kızından birinin adı; Bodhi ağacının 8 tanrısından birinin adı; Buda Maṅgala'nın annesinin adı; Śiri-jātaka'da brahmanın kızının adı” olarak kullanılmıştır. (Edgerton, 1993, 535) Sözcük Budist tanrıların, saygın kişilerin, kutsal nesnelerin isimlerinin önünde “kutsal, mukaddes, saygın” anlamı vermek için ve kişi adlarının sonunda saygı ifadesini karşılamak için kullanılır. (Edgerton, 1993, 535; Monier-Williams, 1986, 1098)

1.35. Suvasdı “büyülü hece; şanslı, talihli”

Suvasdı [E] | III 6238a, buyruk-yönetmelik; [E] | U 5314, buyruk-yönetmelik

<< Sank. *svasti* “büyülü hece; şanslı, talihli” (bk. Edgerton, 1993, 616; HWAU 635 *suvasdi*; Matsui, 2023, 105; Monier-Williams, 1986, 1283)

Edgerton Sanskritçe *svasti* sözcüğünü “muhtemelen svastika biçiminde (altın) bir süs” şeklinde anlamlandırır. (Edgerton, 1993, 616) Monier-Williams *sv-astī* madde başında sözcüğü “esenlik, talih, şans, başarı; mutlu, başarılı” şeklinde anlamlandırır. Sözcüğün ayrıca “selam!, sağlık!, elveda!, öyle olsun!” anlamlarında özellikle mektupların başında bir selamlama terimi olduğunu veya bir onay ve tasdik ifadesi olduğunu söyler. Ayrıca bir tanrıça olarak kişileştirildiğini belirtir. (Monier-Williams, 1986, 1283)

Sanskritçe kökenli *suvasdı* sözcüğü Uygur sivil belgelerinde iki örnekte erkek adı olarak yer almaktadır.

1.36. Tarmadaz “Budist öğretinin hizmetkârı”

Tarmadaz [E] | SI Kr I/420, xz, T. [*şila*]

<< Sank. *dharmadāsa* “Budist öğretinin hizmetkârı” (bk. HWAU 678) < Sank. *dharma* “yerleşik olan şey, yönetmelik, karar, yasa, gelenek, adalet, erdem, ahlak, din, iyi iş” (bk. Edgerton, 1993, 276; Monier-Williams, 1986, 510) + Sank. *dāsa* “köle, hizmetçi” (bk. HWAU 180; Monier-Williams, 1986, 477)

Tarmadaz kişi adı Uygur sivil belgelerinde bir kez geçer. Sanskritçe *darma* “yasa, öğreti” sözcüğüne getirilen Sanskritçe *dāsa* sözcüğüyle oluşturulan isim “Budist öğretinin hizmetkârı” anlamında birleşik bir sözcüktür. Budist bir erkek adını karşılamaktadır. İsim kendisinden sonra getirilen *şila* ünvanıyla birlikte kullanılmıştır. Sanskritçe *şilavanti* ünvanının kısaltılmış biçimi olan *şila*, Budist din adamları ve üstün erdem sahibi inananlar için kullanılmaktadır. (Moriyasu, 2019, 229) Uygur sivil belgelerinde *Tarmadaz* sözcüğünün eşanlamlısı *Nom Kulı* da kişi adı olarak yer almaktadır.

1.37. Umbara “kapı çerçevesinin üst kirişi”

Umbara [E] | *U 9254/I, buyruk-yönetmelik, U. [*êlçi*]; [E] | *U 9254 / II, buyruk-yönetmelik, U. [*êlçi*]

< Sank. *umbara* “kapı çerçevesinin üst kirişi; bir Gandharva’nın adı” (bk. Matsui, 2023, 178; Monier-Williams, 1986, 217)

Sanskritçe kökenli *umbara* sözcüğü Eski Uygur sivil belgelerinde iki kez kişi adı olarak tanıklanmaktadır. Erkek adı olarak kullanılan bu isim her iki belgede de *elçi* ünvanını taşımaktadır.

1.38. Utpalam “nilüfer”

Utpalam [E] | Ch/U 7353v, karışık

Utpal < TohB *utpāl* < Sank. *utpala*, *ut-pala*, *am* “bir nilüfer türü; bir Buda’nın adı; Budizmde bir cehennem adı” (bk. Edgerton, 1993, 125; HWAU 807; Monier-Williams, 1986, 180, *ut-pala*, *am*)

Uygur sivil belgelerinde *utpalam* sözcüğü bir belgede kişi adı olarak geçer. Budist bir erkek adıdır.

1.39. Vaçir ~ Vajir ~ Basira “elmas, yıldırım, yıldırım şeklinde bir silah”

Vaçir ~ Vajir [E] | U 5663v, sözleşme; [E] 10-11. yy. | Or. 8212/147v, mektup; [E] 10-11. yy. | P. Ou. 15, mektup || **Vajir Toṇa [E]** | 3 Kr. 39, sözleşme (satış) || **Basira [E]** 13-14. yy. | P. 181 Ou. r, mektup (Budist-ticari) ||

Vaçir < Soğd. *βž’yr* < Sank. *vajra* “elmas, yıldırım, yıldırım şeklinde bir silah” bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 952; Edgerton, 1993, 467; HWAU 835; Lessing, 2003, 1377; Kaya, 2017, 204; Keown, 2003, 321; Monier-Williams, 1986, 913.

Basira <(<) Sank. *vajra* bk. HWAU 146, 836; Moriyasu, 2019, 211

Sanskritçe kökenli sözcük Uygurcada *vaçir* ~ *vajir* ve *basira* şekillerinde ödünçlenir.

“Sert veya kudretli olan” anlamındaki sözcük yıldırım, tanrıların ve insanüstü güçleri olan insanların kullandığı silah, büyümlü mitolojik silah anlamlarını da karşılar. Tantrik Budizm’de *vajrayāna* olarak bilinen vajra aracıdır. Monier-Williams bu silahın kuzey Budist ülkelerinde *dorje* şeklinde geçtiğini söyler. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 952; Monier-Williams, 1986, 913) Tibet Budizminde ortadan tutulduğunda sağa ve sola eşit biçimde şekillenen bir alet olarak tasavvur edilmiştir. Bunun bir tarafı bilgeliği, diğer tarafı ise merhameti simgeler. Bilgelik ve merhamet bütün Budaların özelliğidir. Sözcüğün elmas anlamı da bulunduğundan bu simgenin elmas gibi kırılmayan, sarsılmaz gerçeği simgelediği söylenebilir. Tibet sanatında çok kullanılır. (Kaya, 2017, 204) Budist literatürde sözcük “bir samādhi’nin adı; gelecekteki bir Buda’nın adı” şekillerinde geçmektedir. (Edgerton, 1993, 467)

Sözcük Moğolcada da *vçir*, *vaçir*, *vçir-a* şekillerinde görülmektedir. (HWAU 835) Moğolcada “yıldırım; elmas” anlamı dışında “Budist törenlerde “dayanıklı eşya”

sembolü olarak kullanılan kutsal alet” anlamına da gelmektedir. *Vaçir saguri* “yıldırım kaynağı; Budanın ışığını ulaştırdığı yer”, *vaçirtu sagurin* “Buda ışığının yeri” anlamındadır. (Lessing, 2003, 1377)

Vaçir sözcüğü 10-11. yüzyıldan 13-14. yüzyıla kadar Uygur sivil belgelerinde kişi adı olarak tanıklanmıştır. Mektup, sözleşme gibi çeşitli metinlerde yer alan sözcük herhangi bir dinî ünvan taşımamaktadır. Tek ögeli kişi adı oluşturduğu gibi kendisinden sonra gelen Türkçe *toğa* sözcüğüyle iki ögeli kişi adı oluşturmuştur.

1.40. *Vaçirasen* “yıldırımın ordusu, silahı”

Vaçirasen [E] | *U 9253, buyruk-yönetmelik

< TohA < Sank. *vajrasena* “yıldırımın ordusu, silahı” (bk. HWAU 836) < Sank. *vajra* “elmas, yıldırım, yıldırım şeklinde bir silah” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 952; Edgerton, 1993, 467; HWAU 835; Kaya, 2017, 204; Keown, 2003, 321; Lessing, 2003, 1377; Monier-Williams, 1986, 913) + Sank. *senā* “ok; ordu, silahlı kuvvet; İndra’nın karısının adı; Sambhava’nın annesi” (bk. Monier-Williams, 1986, 1246)

Uygur sivil belgelerinde geçen *Vaçirasen* ismi Toharca üzerinden alıntılanmıştır. Sanskritçe *vajra* ve *senā* sözcüklerinden oluşmaktadır. *Senā* Sanskritçede hem kişi adı hem cins isim olarak kullanılan bir sözcük olup ayrıca Sanskritçe kişi adlarında bir ek veya ünvan olarak da kullanılmaktadır. (Monier-Williams, 1986, 1246)

Vajrasana sözcüğü ise Monier-Williams tarafından “elmas koltuk; Budizmde ellerin vücut ile çapraz ayaklar arasındaki boşluğa yerleştirildiği oturma biçimi; bir Buda’nın adı” şeklinde anlamlandırılır. (Monier-Williams, 1986, 914) Edgerton ise sözcüğün *Śyāmā*’nın hikâyesinde *Śakyamuni*’nin önceki doğumlarından biri olan bir tüccarın adı olduğunu söyler. (Edgerton, 1993, 468)

1.41. *Vibaki* “Budist bir metnin başlığı”

Vibaki [E] | U 5612 + U 5690 / II, karışık metin

†→ *vibake* < Çin. *weimojing* “bir metnin başlığı = Sank. *Vimalakīrtinirdeśa*” (bk. Edgerton, 1993, 496; HWAU 844)

Uygur sivil belgelerinde yer alan *Vibaki* kişi adı Sanskritçe bir sözcüğün Çince den ödünçlenmesiyle Uygurcada alıntılanmıştır. Erkek adını karşılayan isim, bir kez tespit edilmiştir.

1.42. Virya “erkeklik, yiğitlik, güç, kahramanlık”

Virya [E] | U 3907, sözleşme, V. [*açari*]

< Sank. *vīrya* “erkeklik, yiğitlik, güç, kahramanlık” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 980 *vīrya*; Edgerton, 1993, 497-498 *vīrya*; HWAU 847; Keown, 2003, 332 *vīrya*; Monier-Williams, 1986, 1006 *vīrya*)

Sanskritçede “erkeklik, yiğitlik, güç, kahramanlık” anlamlarına gelen *vīrya* sözcüğü Budist literatürde dinî hedeflere yönelik canlılık, enerji, çaba, erdemli eylemlerde bulunma hazzı anlamına gelmektedir. Aydınlanmanın (bodhyaṅga) yedi faktöründen ve beş güçten (bala) biridir. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 980; Keown, 2003, 332)

Virya kişi adı Uygur sivil belgelerinde bir kez geçer ve *açari* ünvanlı Budist bir erkek adını karşılar. *Açari* ünvanı Sanskritçe kökenli olup Soğdça üzerinden Uygurcaya geçmiştir. “Üstat, öğretmen” anlamıyla yüksek rütbeli Budist rahipler için ünvan olarak kullanılır. (DTSI 4; HWAU 3-4; Matsui, 2023, 93; Moriyasu, 2019, 207; UW 8-9; Wilkens, 2021b, 151)

1.43. Yogaşiri “yoganın, manevi disiplinin ışığı, görkemi”

Yogaşiri [E] | SI M/7, sözleşme (borç)

<< Sank. *yogaśrī* (bk. HWAU 908) < Sank. *yoga* “bağ, bağlanma, birleştirme; manevi disiplin” (bk. Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 1033; Edgerton, 1993, 448; Keown, 2003, 340 Monier-Williams, 1986, 856) + Sank. *śrī* “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” (bk. Edgerton, 1993, 535 *ś(i)rī*; Monier-Williams, 1986, 1098 *śrī*)

Uygur sivil belgelerinde bir kez geçen *Yogaşiri* kişi adı erkek adını karşılar. Sanskritçe *yoga* ve *śrī* sözcüklerinden oluşan bir isimdir. Sanskritçe “bağ” anlamındaki *yoga* sözcüğü Budist literatürde manevi disiplin, Budizmde tantrik uygulama da dahil olmak üzere eğitim ve tefekkür uygulaması için genel bir terim anlamını karşılamaktadır. (Buswell Jr. & Lopez Jr., 2014, 1033) Kurtuluşa ulaşma amacıyla zihin üzerinde kontrol kurmayı amaçlayan ruhsal disiplin biçimidir. Bedensel duruş ve nefes kontrolü gibi yoga uygulamaları birçok Hint dininde yaygındır. Bu uygulamalara Buda’nın döneminden kısa bir süre önce “yoga” adı verilmiştir. Buda bu teknikleri meditasyona yardımcı olarak kullanmıştır. (Keown, 2003, 340) *Yoga* Moğolcada da “birlik, bütünlük (özellikle meditasyon yoluyla tanrı ile bütünleşme); birleşme yeri, kavşak; hürmet, saygı; pek derin düşünce veya yoğunlaşma anlamlarına gelir. (Lessing, 2003, 694) Budizm terimi olarak da “derin düşünceye dalma, yoğunlaşmış düşünce” anlamındadır. (Lessing, 2003, 1710) Kişi adının ikinci unsurunda yer alan *śrī* sözcüğü ise “1. karıştırmak, kaynaştırmak, pişirmek 2. yakmak, alev almak, ışık vermek, yaymak” fiil

kökünden “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” gibi anlamlara gelmektedir. (Monier-Williams, 1986, 1098) *Śrī* sözcüğü Budist terminolojide “kuzeydeki bir devakumārikā’nın adı; Indra’nın 4 kızından birinin adı; Bodhi ağacının 8 tanrısından birinin adı; Buda Maṅgala’nın annesinin adı; Śiri-jātaka’da brahmanın kızının adı” olarak kullanılmıştır. (Edgerton, 1993, 535) Sözcük Budist tanrıların, saygın kişilerin, kutsal nesnelerin isimlerinin önünde “kutsal, mukaddes, saygın” anlamı vermek için ve kişi adlarının sonunda saygı ifadesini karşılamak için kullanılır. (Edgerton, 1993, 535; Monier-Williams, 1986, 1098)

2.İnceleme

Uygurlarda Budist terminolojinin oluşmasında Sanskritçe, Soğdça, Toharca, Çince gibi dillerin etkisi büyüktür. Uygurlar ayrıca Budist kavramlara Türkçe karşılıklar bularak önemli Türk Budist edebiyatı eserleri de ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada ise Eski Uygurlarda sivil belgelerde yer alan Sanskritçe kökenli Budist kavramlarla ilgili 43 adet kişi adı ele alınmış, bu kavramların Budist literatürde taşıdığı anlamlar ve kişi adı olarak kullanılış özellikleri ilgili isme ait madde başında belirtilmiştir.

Eski Uygur kişi adlarında kullanılan Budizmle ilgili kavramlar genelde *adana* “Budizmde yedinci bilinç”, *bodhi* “aydınlanma, uyanma”, *buyan* “erdem”, *darma* “Budist öğretisi”, *yoga* “bağ, bağlanma, birleştirme; manevi disiplin” gibi soyut sözcüklerden oluşurken *puşkara* “mavi lotus”, *sala* “sal ağacı”, *utpalam* “nilüfer” gibi Budizmde önemli bitki adları da Uygur kişi adlarında görülmektedir.

Uygur kişi adlarında Buda’nın ismi ve çeşitli sıfatları, sembolleriyle yer aldığı görülmektedir. Bu çalışma Budizm kavramlarıyla sınırlı olduğu için doğrudan Buddha’nın ismini taşıyan kişi adlarına yer verilmemiştir ancak Buda isminin yanına getirilen başka bir isimle birleşik sözcük biçiminde bir kavram olarak karşımıza çıkan isimler bulunmaktadır. *Budasin* “Buda’nın askeri” ve *Budaşiri* “Buda’nın ışığı, parlaklığı, görkemi” adları bu isimlerdendir. Ayrıca *Çina* “muzaffer” (*Çina*, *Çinadaz*, *Çinadaz Kulu*, *Çinasin*) ve *Suçadı* isimleri Buda’nın sıfatlarını karşılayan sözcükler olarak Uygur kişi adlarında yer almaktadır. *Aryadas*, *Aryamtiri*, *Aryaşiri* isimlerinde yer alan *arya* “soylu” sözcüğü de Buddha’yı karşılamaktadır. Yine *Surya* ve *Suryaşiri* isimlerinde yer alan *surya* “güneş” sözcüğü Budizmde Buda ile ilişkilendirilen ve Buda’ya işaret eden bir sözcüktür.

Budist kavramlardan gelen Sanskritçe kökenli bu isimleri taşıyan Uygurlar genel olarak laik Budistlerdir. Bazılarının ise taşıdıkları dinî ünvanlar dolayısıyla ruhban sınıfından kişiler oldukları anlaşılmaktadır. *Ayagka tegimlig* “Budist üstat için onursal ünvan, saygıdeğer” (ED 270a; Rybatzki, 2006, 50-52; UW 1977, 294-295), *şila* (< Sank. *śilavanti*) “Budist din adamları ve üstün erdem sahibi inananlar için ünvan” (Moriyasu, 2019, 229), *bahşı* (< Çin. *po-shih*) “Budist öğretmen, üstat” ED 321a; HWAU 138; Moriyasu, 2019, 211; Rybatzki, 2006, 222-226;

TMEN II, 271-277), *açarı* (< Soğd. < Sank.) “üstat, öğretmen” (yüksek rütbeli Budist rahipler için) (DTSI 4; HWAU 3-4; Matsui, 2023, 93; Moriyasu, 2019, 207; UW 8-9; Wilkens, 2021b, 151), *keşi* (< TohA *kāṣṣi*) “öğretmen” (HWAU 359; Matsui, 2023, 91), *tutuṇ* (< Çin.) “başlarında en yüksek ruhani Budist rütbe” (HWAU 765; Moriyasu, 2019, 234; Wilkens, 2021b, 150), *tayşi* (< Çin.) “büyük öğretmen” (HWAU 663; Moriyasu, 2019, 230) Uygurların taşıdığı dinî ünvanlardır. Uygur sivil belgelerinde Budist kişi adları taşıyan *Buyan Temür* ve *Umbara* isimli şahısların da *elçi* ünvanı taşıdıkları görülür.

Uygur sivil belgelerinde yer alan Sanskritçe kökenli kişi adları incelendiğinde bu isimlerin bir kısmının aracı bir dil olmadan direkt Sanskritçeden ödünçlenirken büyük kısmının ise Soğdça, Toharca ve Çince gibi diller vasıtasıyla ödünçlendiği görülmektedir. *Çina*, *Kryavidi*, *Surya*, *Umbara* gibi isimler aracısız olarak Sanskritçeden alıntılanmıştır. *Çodaki*, *Sanadas*, *Sangi*, *Suçadı*, *Utpala* isimleri Toharcadan; *Bodi*, *Buyan*, *Çakir* isimleri Soğdçadan; *Vibaki* ismi ise Çince den ödünçlenmiştir. Bu isimler arasında *Vajir* / *Basira* kişi adı Uygurcada iki farklı yol ve biçimde alıntılanmıştır. Ayrıca incelenen sivil belgelerde en sık kullanılan Budist kişi isimlerinden olan *Buyan*, Uygur sivil belgelerinde hem *buyan* hem de *punya* şeklinde iki farklı biçimde ödünçlenmiştir.

İncelenen Budist Uygur kişi adları çoğunlukla bir veya birkaç belgede az sayıda örnekle tanıklanmaktadır. *Buyan* sözcüğünün ise çok sayıda belgede ve isimde dikkat çekici sıklıkta tercih edildiği görülmektedir. Uygur sivil belgelerinde en sık kullanılan Budist isimlerindendir. *Buyan* sözcüğü tek başına kişi adı oluşturduğu gibi çok sayıda ikili isimde, ayrıca *Buyana*, *Buyançuk*, *Buyantu* gibi türemiş isimlerde, *Buyançog*, *Punyabodi*, *Punyaşiri* gibi birleşik isimlerde tanıklanmaktadır. Çoğu Budist Uygur ismi bir veya birkaç örnekle tanıklanırken buyan isminin farklı kuruluş ve kullanılış özellikleriyle sıklıkla tercih edilmesi dikkat çekicidir.

İncelenen Budist Uygur isimleri çok büyük oranda tek ögeli şekilde kişi adı oluşturmaktadır. İki ögeli kişi adlarında ise Sanskritçe sözcüklerin daha ziyade Türkçe sözcüklerle bir arada kullanıldığı görülmektedir. Sadece *Darma Vatsa* ikili isminde iki Sanskritçe sözcük bir arada tercih edilmiştir. Budist kavramların daha ziyade Türkçe kökenli *buka*, *kotana*, *şınkur*, *togrıl*, *toṇa* gibi güç ifade eden hayvan isimleriyle, *kaya*, *temür*, *taş* gibi sertlik ve sağlamlık ifade eden çeşitli sözcüklerle birlikte kullanılmış olması dikkati çekmektedir. Çocuğun yaşaması dileğini ifade eden *turmuş*, tam ve mükemmel oluşunu ifade eden *tükel*, ünvan ismi olan *tigin* de Budist isimlerde kullanılan diğer Türkçe sözcükler arasındadır. Ayrıca Türkçe *kul* sözcüğü *Buyan Kulı* ve *Çinadaz Kulı* isimlerine gelerek kelime grubu niteliğinde isimler oluşturmuştur. *Çinadaz Kulı* kişi adında aynı anlama gelen Sanskritçe *dāsa* ve Türkçe *kul* sözcüklerinin bir arada kullanımı dikkat çekicidir.

İncelenen Budist kişi adlarının çoğu basit yapıda sözcüklerdir. Sadece *Buyana*, *Buyançuk* ve *Buyantu* isimleri türemiş yapıdadır. Bunlardan ilk ikisi Türkçe

yapım ekleriyle, son isim ise Moğolca bir yapım ekiyle oluşturulmuştur. *Buyana* isminde bulunan +A vokatif ekini Röhrborn “hypostatischer Nominativ von Eigennamen (?)” şeklinde açıklarken M. Erdal aslen +(y)A seslenme eki olan bu ekin kişi adlarında yapım eki olarak yer aldığını belirtir. (Erdal, 2004, 144; OTWF 57; UW, 1977, 35) *Buyançuk* ismi Türkçe +(X)çUk küçültme eki (OTWF 44-47), *Buyantu* ismi ise bir şeye sahip olmayı, o şeyde bulunmayı ifade eden adlar yapan Moğolca +tU isimden isim yapım ekini almıştır. (Poppe, 2016, 67)

İncelenen Uygurca kişi adları arasında birleşik yapıda olanlar da bulunmaktadır. Bunlar çoğunlukla *bodi*, *dasa*, *mitra*, *sena*, *şiri* gibi belirli sözcüklerle oluşturulmuş iki Sanskritçe sözcükten oluşan birleşiklerdir. Sadece *Açbodi* ve *Buyançoğ* isimlerinde Sanskritçe sözcükler Türkçe *aç* ve *çoğ* sözcükleriyle birlikte kullanılmıştır.

Uygur sivil belgelerinde birleşik kişi adı kuruluşunda en sık kullanılan sözcük Sanskritçe *şiri* ismidir. Uygur sivil belgelerinde *Abişiri*, *Aryaşiri*, *Çanaşiri*, *Darmaşiri*, *Punyaşiri*, *Suryaşiri*, *Yogaşiri* birleşik isimlerinde sözcüğün ikinci kısmında yer alır. Sanskritçede Budist tanrıların, saygın kişilerin, kutsal nesnelerin isimlerinin önünde “kutsal, mukaddes, saygın” anlamı vermek için ve kişi adlarının sonunda saygı ifadesini karşılamak için kullanılan sözcük “ışık, parlaklık, ihtişam, görkem, güzellik; refah, esenlik, iyi talih; yüksek rütbe, güç, kudret” gibi anlamlara da gelmektedir. (Edgerton, 1993, 535; Monier-Williams, 1986, 1098)

Budist Uygur kişi adlarında en sık kullanılan birleşik isim oluşturan bir diğer sözcük ise *dāsa* “köle, hizmetçi” (HWAU 180; Monier-Williams, 1986, 477) ismidir. *Aryadas* “Buda’nın kölesi, hizmetkârı”, *Biryadaz* “mertliğin hizmetkârı, (Budizmde) dinî hedeflere yönelik çabanın hizmetkârı”, *Çinadaz* “muzafferin yani Buda’nın hizmetkârı”, *Gukidaz* “gizemin hizmetkârı”, *Şanadas* “Budist cemaatin, topluluğun kölesi”, *Tarmadaz* “Budist öğretinin hizmetkârı” isimlerinde isim sahibinin çeşitli Budist kavramlara aidiyetini ifade etmektedir.

Sanskritçe *senā* sözcüğü Budist Uygur isimlerinde birleşik sözcük oluşturan diğer bir isimdir. “Ok; ordu, silahlı kuvvet” anlamlarına gelen sözcük (Monier-Williams, 1986, 1246) Uygur belgelerinde *Çinasin* “muzafferin, Buda’nın ordusu”, *Puşkarasin* “lotusun ordusu”, *Vaçirasen* “yıldırımın ordusu” isimlerinde birlikte kullanıldığı isimle kelime grubu niteliğinde birleşik sözcükler oluşturmaktadır.

Ayrıca *Aryamtiri*, *Salamitri* isimlerinde yer alan *mitra* “arkadaş” (Edgerton, 1993, 432; Monier-Williams, 1986, 816) ve *Açbodi*, *Punyabodi* isimlerinde yer alan *bodhi* “aydınlanma, uyanma” (Edgerton, 1993, 402; HWAU 183; Monier-Williams, 1986, 734) sözcükleri Uygur kişi adlarında birleşik isim kuruluşuna katılan sözcüklerdir.

Sonuç

Eski Uygur sivil belgelerinde yer alan Sanskritçe kökenli Budist kavramlarla ilgili 43 adet kişi adının incelendiği bu çalışmada bu kavramların Budist literatürde taşıdığı anlamlar ve filolojik yönden kişi adı olarak kullanılış özellikleri ele alınmıştır.

Eski Uygur kişi adlarında yer alan ve incelenen Budist kavramlar; Budist literatüre ait çeşitli soyut kavramlar, bitki adları ve ayrıca Buda'yı temsil eden çeşitli sıfat ve sembollerden oluşmaktadır. Bu isimler arasında Buyan kişi adının ilgili dönemde kullanım sayısı ve çeşitliliği dikkati çekmektedir. Budist Uygur isimlerini taşıyan kişiler ise genel olarak laik Budistler olmakla birlikte bazılarının taşıdıkları *açari*, *ayagka tegimlig*, *bahşı*, *şila*, *tayşi*, *tutuş* gibi dinî ünvanlar dolayısıyla ruhban sınıfından kişiler oldukları anlaşılmıştır.

Eski Uygurlarda Budist kavramların ad verme geleneği üzerinden incelendiği bu çalışmada Uygur Budizmine çeşitli yollardan giren Budist kavramlar incelenmiş, bu isimlerin geldikleri diller vasıtasıyla Soğd ve Tohar Budizminin Uygurlardaki etkisi görülmüştür. Sanskritçe sözcüklerin Uygurcada Türkçe ya da Moğolca türetim ekleri alabilmesi, zaman zaman çeşitli ses değişiklikleriyle alıntılanması, iki ögeli kişi adlarında sıklıkla Türkçe adlarla kullanılması bu sözcüklerin dilde benimsendiğini, Türkçenin kullanım alanı içinde değerlendirildiğini göstermektedir.

Buyan ~ *punya*, *vajir* ~ *vaçira* örneklerinde olduğu gibi belli bir Sanskritçe sözcüğün Uygurcaya farklı dillerden ödünçlenerek girmesi bize Uygur dilinin beslenme kaynaklarının çeşitliliğini, dil alışverişinin zenginliğini göstermektedir.

Budizmin soyut ve somut kavramlarıyla kişi adlarında dahi bulunacak kadar Uygurları etkilediği, hem din adamlarının isimlerinde hem de sıradan Budistlerin isimlerinde tercih edildiği görülmüştür. Uygurcada alıntılanan Sanskritçe bu sözcükler Türkçe ve hatta Moğolca ek ve sözcüklerle birlikte kullanılarak Türk dilinin kullanım alanları içinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla Uygurlarda Budizmin etkisi kişi adları üzerinden incelenmeye çalışılmıştır.

Kısaltmalar

bk. : Bakınız

bs. : baskı

Çev. : çeviren

Çin. : Çince

DEMT : A Dictionary of Early Middle Turkic bk. Boeschoten, 2022

DTSI	: Drevnetyurkskiy Slovar' bk. Nadelyaev vd., 1969
E	: erkek
Ed.	: editör
ED	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish bk. Clauson, 1972
Haz.	: hazırlayan
HWAU	: Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch bk. Wilkens, 2021a
Mo.	: Moğolca
OTWF	: Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon bk. Erdal, 1991
s.	: sayfa
Sank.	: Sanskritçe
Soğd.	: Soğdça
SUK	: Sammlung uigurischer Kontrakte bk. Yamada, 1993
TMEN	:Türkische und mongolische elemente im neupersischen bk. Doerfer, 1963
TohA	: Toharca A
TohB	: Toharca B
Tü.	: Türkçe
UW	: Uigurisches Wörterbuch bk. Röhrborn, 1977
VEWT	:Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen bk. Räsänen, 1969
yy.	: yüzyıl

İşaretler

[...]	: metinde okunamayan yerleri gösterir.
*	: tahmine dayalı şekil
<	: bu şekilden gelir.

<< : aracı bir dil vasıtasıyla bu dilden gelir.

†→ : düzeltilmiş şekli gösterir.

Kaynakça

- Aksan, D. (2009). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim* (5. bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Boeschoten, H. (2022). *A dictionary of early middle turkic*. Brill.
- Buswell Jr., Robert E., & Lopez Jr., Donald S. (2014). *The princeton dictionary of buddhism*. Princeton University Press.
- Clark, L. V. (1975). *Introduction to the uyghur civil documents of east turkestan (13th-14th cc.)*. [Doktora tezi, Indiana University]. UMI Dissertation Services.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century turkish*. Oxford University Press.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Sarı uygurlar ve kansu bölgesi kabileleri (9-11 asırlar)* (genişletilmiş 2. bs.). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische elemente im neupersischen* (Cilt I-IV). Franz Steiner Verlag.
- Edgerton, F. (1993). *Buddhist hybrid sanskrit grammar and dictionary* (Cilt II, 6. bs.). Motilal Banarsidass.
- Erdal, M. (1991). *Old turkic word formation: A functional approach to the lexicon* (Cilt I-II). Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old turkic*. Brill.
- Gharib, B. (2004). *Sogdian dictionary*. Farhang Publications.
- Günay, Ü. & Güngör, H. (2021). *Başlangıçlarından günümüze türklerin dini tarihi* (3. bs.). Bilge Kültür-Sanat.
- Hamilton, J. (1986). *Manuscripts ouïgours du ixe-xe siècle de touen-houang* (Cilt I-II). Peeters.
- İnan, A. (2023). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar* (12. bs.). Altınordu Yayınları.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasî ve kültürel tarihi (hukuk vesikalarına göre)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 72.

- İzgi, Ö. (1989). *Çin elçisi wang yen-te'nin uygur seyahatnamesi*. Türk Tarih Kurumu.
- Kaya, Korhan. (2017). *Buddhizm sözlüğü*. Doğu Batı Yayınları.
- Keown, Damien. (2003). *A dictionary of buddhism*. Oxford University Press.
- Keskin, B. (2022). *Eski uygur türkçesi hukuk belgeleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Klimkeit, H. J. (2009). Türk orta asyasında budizm. (M. T. Berbercan, Çev.). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* , 1 (26), 93-108. (Orijinal çalışma 1990'da yayımlandı).
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-türkçe sözlük* (Cilt 1-2). (G. Karaağaç, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, J. (1996). *Tulufan Huihuwen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu*. Xinjiang Renmin Chubanshe.
- Matsui, D. (2023). *Old uigur administrative orders from turfan*. Brepols.
- Monier-Williams, S. M. (1986). *A sanskrit-english dictionary* (10. bs.). Motilal Banarsidass.
- Moriyasu, T. (2019). *Corpus of the old uighur letters from the eastern silk road*. Brepols.
- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Akademiya Nauk SSSR.
- Ögel, B. (2020). *Türk mitolojisi* (Cilt I-II, 8. bs.). Altınordu Yayınları.
- Poppe, N. (2016). *Moğol yazı dilinin grameri*. (G. Karaağaç, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları. (Orijinal çalışma 1974'te yayımlandı).
- Porció, T. (2022). Orta asya halkları ve budizm. (G. Salur, Çev.). *Türk Kültürü*, 15 (1), 167-195.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches wörterbuch (Lieferung 1 a-agrıg)*. Franz Steiner Verlag.
- Ruben, W. (2000). *Eski metinlere göre budizm* (3. bs.). (L. Bozkurt, Çev.). Okyanus Yayıncılık. (Orijinal çalışma 1947'de yayımlandı).

- Rybatzki, V. (2006). *Die personennamen und titel der mittelmongolischen dokumente*. Publications of the Institute for Asian and African Studies 8.
- Sakaoğlu, S. (2001). *Türk ad bilimi I giriş*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Tezcan, S. (1984). Uygur'lar. *Türk Ansiklopedisi* (33. Cilt, ss. 148-155) içinde. Milli Eğitim Basımevi.
- Tokyürek, H. (2024). Eski uygur kozmolojisinde güneş: astronomik bilgiden kutsal anlama. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 34 (1), 63-95.
- Tuguşeva, L. Y. (2013). *Uygurskie delovie dokumentı x-xiv vv. iz vostochnogo turkestana*.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türkçe sözlük* (10. bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzuntaş, H. (2022). *Eski uygur türkçesinde yer ~ yir belgeleri*. Paradigma Akademi.
- Vér, M. (2019). *Old uyghur documents concerning the postal system of the mongol empire*. Brepols.
- Wilkens, J. (2021a). *Handwörterbuch des altuigurischen altuigurisch – deutsch – türkisch / Eski uygurcanın el sözlüğü eski uygurca - almanca - türkçe*. Universitätsverlag Göttingen. 10.17875/gup2021-1590.
- Wilkens, J. (2021b). Batı uygur kağanlığı ve ötesinde budizm. (B. N. Kırmızıgül, A. Arıcan & K. Çalış, Çev.). *Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 103-152.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung uigurischer kontrakte* (Cilt II). J. Oda, P. Zieme, H. Umemura & T. Moriyasu (Haz.). Osaka University Press.
- Sayit, M. ve Yüsüp. İ. (2000). *Qedimki uygur yeziqidiki vesiqiler*. Şıncan Halk Neşriyatı.
- Zeren, M. E. (2022). Göktürk ve uygur dönemi yazıtlarında budizm'in izleri ve etkileri. A. Bedir, B. Soykan & U. C. D. İmamoğlu (Haz.), *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler 1. Cilt* içinde (ss. 689-705). Türk Tarih Kurumu. 10.37879/9789751749987.2022.37